

Στη μνήμη του Ερνέστ Μαντέλ
(1923-1995)

Για την ιστορική και οικονομική μέθοδο του Ερνέστ Μαντέλ

Ο Ερνέστ Μαντέλ, ηγέτης και θεωρητικός της 4ης Διεθνούς, έκρινε απαραίτητο να εφοδιάσει την οργάνωσή του και το εργατικό κίνημα με αναλύσεις του σύγχρονου καπιταλισμού και της γραφειοκρατίας. Το κίνημα έπρεπε σε Δύση και Ανατολή να ξέρει πού βρίσκεται και με τι παλεύει. Πράγματι η θεωρητική του προσπάθεια ακολουθεί δύο κατευθύνσεις: την επαναφορά της μαρξιστικής οικονομίας στο κέντρο της συζήτησης και την επαναθεμελίωση της θεωρίας της γραφειοκρατίας.

Ο διάλογος με το έργο του, που επιχειρείται εδώ, εστιάζεται σ' αυτά τα δύο σημεία. Ότι κατά τη γνώμη μου στάθηκε εμπόδιο στην ευόδωση αυτής της προσπάθειας κινεί την αντίρρηση, που με τη σειρά της αποτελεί την κινητήρια δύναμη του διαλόγου.

Δε νομίζω ότι η συζήτηση με την εναλλαγή αυτή θέσης — αντίρρησης γίνεται πιο «ζωντανή». Γίνεται όμως πιο ενδιαφέρουσα γιατί συνδέει το «ιδιαιτέρο σχέδιο» του Ερνέστ Μαντέλ (που αφορά την προοπτική ενός ιδιαίτερου ρεύματος, της 4ης Διεθνούς) με το Μεγάλο κοινό σχέδιο, το Σοσιαλισμό από τον οποίο τα μικρά μας σχέδια παίρνουν όνομα και ζωή. Έτσι η αντίρρηση δεν κινεί μόνον το διάλογο αλλά και τον διευρύνει. Μπορεί να δείξει πόσο ενδιαφέρουσα είναι η προβληματική του Μαντέλ και σε όσους μια απόλυτη κατάφαση θα κούραζε, και θα απωθούσε.

1. Ο ύστερος καπιταλισμός

1.1. Καπιταλιστικές φάσεις και μακρά κύματα

Ο Ερνέστ Μαντέλ ως σοσιαλιστής προβληματίζεται για το πέρασμα από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Η κεντρική κατηγορία που τον απασχολεί, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι η «μετάβαση». Εκτός όμως των «περασμάτων» από έναν τρόπο παραγωγής στον άλλο, από ένα οικονομικό-κοινωνικό σχηματισμό σ' έναν άλλον μελέτησε τις εξελικτικές φάσεις του καπιταλισμού. το έκανε για να προσδιορίσει την «Τρίτη ηλικία του καπιταλισμού», την ύστερή του φάση. Και στις δυο περιπτώσεις το αντικείμενο της έρευνας είναι παροντοκεντρικό και καθορίζει τον τρόπο που ανιχνεύεται και δομείται το ερευνητικό πεδίο.

α. *Επίπεδα ανάλυσης.* Η δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος αφορά την εσωτερική του ανάπτυξη, τον τρόπο με τον οποίο η λειτουργία του εκφράζεται μέσα στον ιστορικό χρόνο. Αφορά τις κύριες και τις αντίρροπες τάσεις, την πορεία των αντινομιών του συστήματος.

Σ' αυτήν τη δυναμική μπορούμε να διακρίνουμε διαφορετικές φάσεις. Ο σημερινός καπιταλισμός

διαφέρει σημαντικά από τον πρώιμο καπιταλισμό. Έχει όμως σημασία ο τρόπος που θα γίνει αυτή η διάκριση. Σε ποιο επίπεδο, με ποιο κριτήριο; Και επ' αυτού θα συγκρατήσουμε τρεις απόψεις.

Οι βρεττανοί μαρξιστές Φάιν και Χάρρις [*Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, 1969] υποστηρίζουν ότι οι αλλαγές που γίνονται από τη μια φάση στην άλλη πρέπει να μελετηθούν όχι στη βάση του σύνθετου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού αλλά στη βάση του «καθαρού» τρόπου παραγωγής (κάνοντας δηλαδή «αφαίρεση» των περιπλοκών του κοινωνικού εποικοδομήματος).

Έτσι εξηγούν το μετασχηματισμό από το αρχικό στάδιο του αδέσμευτου ανταγωνισμού (*laissez-faire*) στον μονοπωλιακό καπιταλισμό ως ένα αποτέλεσμα των γενικών νόμων συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Αντίθετα, κατά την άποψη του Πουλαντζά [1974, σ. 59] δεν μπορούμε να μιλήσουμε για περιοδολόγηση στο επίπεδο του «καθαρού» τρόπου παραγωγής, αλλά μονάχα στο επίπεδο των συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών: *Η διαίρεση αυτή σε στάδια και σε φάσεις θέτει έτσι εξαρχής μια σειρά επιστημολογικά προβλήματα: εντάσσεται στους κοινωνικούς σχηματισμούς, δηλαδή στις μορφές ύπαρξης ενός τρόπου παραγωγής, στην περίπτωσή μας τον καπιταλιστικού: δεν απορρέει διόλου από κάποιες ιδιαίτερες τάχα «τάσεις» του τρόπου παραγωγής —δηλαδή ενός αφηρημένου αντικειμένου— ως τέτοιου. Στην παραγωγικότητα μόνον οι κοινωνικοί σχηματισμοί μπορούν να περιοδολογηθούν, γιατί εκεί ακριβώς είναι ενεργή η πάλη των τάξεων: ένας τρόπος παραγωγής υπάρχει μόνο σε συγκεκριμένες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες που καθορίζουν τη σύσταση και την αναπαραγωγή του* [Πουλαντζάς, 1974, σ. 59].

Σ' αυτό το σημείο ο Πουλαντζάς έχει προφανώς δίκιο. Οι Φάιν και Χάρρις δεν μπορούν ν' αρνηθούν το ρόλο της ταξικής πάλης στις αλλαγές του συστήματος. Θεωρούν όμως ότι η ταξική πάλη εισάγεται στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής (πράγμα που συμβαίνει στα «ιστορικά μέρη» του Κεφαλαίου του Μαρξ). Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι στο επίπεδο αυτό η ταξική πάλη εκφράζεται κυρίως με τη διεκδικητική της μορφή. Για να λάβουμε λοιπόν υπόψη τις πολιτικές και ιδεολογικές μορφές της, πρέπει να μεταφερθούμε στο επίπεδο του σύνθετου όλου, δηλαδή του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.

Η άποψη του Μαντέλ τονίζει το αλληλένδετο των δύο αναλυτικών επιπέδων που οι δυο προηγούμενες απόψεις έχουν τη τάση να διαχωρίζουν. Αναγκαία και απαραίτητη είναι η ανάλυση της «καθαρής» καπιταλιστικής δυναμικής, των εσωτερικών δηλαδή αντινομιών που καθορίζονται από τους νόμους του συστήματος «αφαιρετικά» καθορισμένους. Αυτό το «αφηρημένο» επίπεδο πρέπει όμως να συνδυαστεί με το επίπεδο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Πρέπει να βρεθούν οι αναγκαίοι «συνδυαστικοί κρίκοι» [1972, σ. 17]. Χωρίς αυτήν την «ενότητα αφηρημένου και συγκεκριμένου», «θεωρίας και ιστορίας», «θεωρίας και εμπειρίας», οι αφαιρετικές γενικεύσεις διαχωρίζονται μηχανικά και αυθαίρετα από τον πλούτο της ιδιαιτερότητας, από το συγκεκριμένο της πραγματικότητας και της εμπειρίας, από την «πραγματική ιστορία» [βλ. σ. 17].

Λέγοντας «πραγματική ιστορία», ο Μαντέλ δεν εννοεί απλώς ότι το καπιταλιστικό εποικοδόμημα και η ιστορία του πρέπει να συμπεριληφθεί στην ανάλυση. Θέλει να δείξει ότι η ανάλυση της καπιταλιστικής δομής στα επίπεδα του αφηρημένου και του συγκεκριμένου πρέπει επίσης να λάβει υπόψη τη συνθετότητα του ιστορικού χρόνου — τη συνύπαρξη δηλαδή, μέσα στην ίδια συγκυρία ιστορικών χρόνων διαφορετικών, την συνύπαρξη προκαπιταλιστικών, μισοκαπιταλιστικών και καπιταλιστικών μορφών. Το διπλό αυτό πρόβλημα με πυκνό τρόπο το εκφράζει ο ίδιος ως εξής: «1. Πώς θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την πραγματική ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην τελευταία εκατονταετία σαν την ιστορία της εξακολουθητικής ανάπτυξης των εσώτερων αντινομιών του τρόπου τούτου παραγωγής, που την καθορίζουν δηλαδή σε τελευταία ανάλυση οι “αφηρημένοι” νόμοι κίνησης του τρόπου τούτου παραγωγής; Ποιοι είναι οι αναγκαίοι συνδυαστικοί κρίκοι για να πραγματοποιηθεί στην ανάλυση η ένωση αφηρημένου και συγκεκριμένου;

2. Πώς θα μπορούσαμε ν' αναγάγουμε την πραγματική ιστορία της τελευταίας εκατονταετίας στην ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, να ερμηνεύσουμε δηλαδή τα φαινόμενα και να

εξηγήσουμε την ουσία του συνδυασμού ανάμεσα στο επεκτεινόμενο κεφάλαιο και τον προκαπιταλιστικό (ή μισοκαπιταλιστικό) χώρο που κείνο κυριεύει;» [Μαντέλ, 1972, σ. 18].

β. Οι συντελεστές ως κριτήρια διαφορισμού. Παρότι όμως αναφέρεται σε αυτά τα τρία επίπεδα ανάλυσης, τοποθετεί τα κριτήρια διαφορισμού των φάσεων μόνον επί του «συγκεκριμένου της πραγματικότητας», επί της «πραγματικής ιστορίας».

Ποιο όμως είναι το βασικό κριτήριο στο «αφηρημένο» θεωρητικό επίπεδο και γιατί το απορρίπτει ο Μαντέλ; Στη θεωρία, οι αντινομίες του συστήματος που καταλήγουν στις περιοδικές κρίσεις εκπορεύονται από τα πρότυπα της διευρυμένης αναπαραγωγής. Κοινωνική αναπαραγωγή είναι η ανακύκλωση και η διεύρυνση των στοιχείων της παραγωγής. Περιλαμβάνει δηλαδή την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, του συνολικού κοινωνικού προϊόντος και κυρίως την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Για να δείξει τη λειτουργία της, ο Μαξ διαχωρίζει σε δύο τμήματα το σύνολο της παραγωγής: στο «πρώτο» όπου παρασκευάζονται μηχανήματα παραγωγής (παραγωγικά μέσα) και στο «δεύτερο», όπου παρασκευάζονται καταναλωτικά αγαθά. Στη συνέχεια μελετά κάτω από ποιες συνθήκες μπορούν να δημιουργηθούν μεταξύ των δύο τμημάτων οι αναλογίες εκείνες που επιτρέπουν την διευρυμένη αναπαραγωγή του συστήματος.

Ο Μαντέλ θεωρεί αναγκαίο από το πολύ αφαιρετικό αυτό επίπεδο να «κατέβει» στη συγκεκριμένη πραγματικότητα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Όπως λέγει ο ίδιος στην «Μαρξιστική Πραγματεία της οικονομίας», τα αναπαραγωγικά σχήματα δε δείχνουν παρά μόνον «τις συνθήκες συνέχισης της καπιταλιστικής παραγωγής στο σύνολό της αφού γίνει αφαίρεση όλων των συγκεκριμένων συνθηκών της πορείας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής». Αλλά είναι αυτές ακριβώς «οι συγκεκριμένες συνθήκες... που καθορίζουν τους νόμους ανάπτυξης» [1960, II, σ. 212]. Δεν μπορούν λοιπόν ούτε και πρέπει «ν' αποκαλύπτουν» τους νόμους αυτούς της ανάπτυξης» [σ. 213]. Την ίδια περίπου, μολονότι περισσότερο ριζική τοποθέτηση υιοθετεί στον Ύστερο Καπιταλισμό: «Όλες σχεδόν οι προσπάθειες για να ερμηνευτούν συγκεκριμένες φάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ή ειδικά προβλήματα που απορρέουν από τούτες τις φάσεις, με βάση τους αναλυόμενους στο "Κεφάλαιο" νόμους κίνησης του τρόπου τούτου παραγωγής ξεκίνησαν από τα πρότυπα αναπαραγωγής του Μαξ στο δεύτερο τόμο του "Κεφάλαιον". Πιστεύουμε πως τα πρότυπα αυτά είναι ακατάλληλα για τούτο το στόχο και για να διερευνηθούν οι νόμοι κίνησης του κεφάλαιου ή η ιστορία του καπιταλισμού» [1972, σ. 20].

Εν τωαύτη περιπτώσει, θα πρέπει βέβαια να είχε άδικο ο Ένγκελς που «έχωσε» χωρίς λόγο τα περί αναπαραγωγής χειρόγραφα του Μαξ στο Δεύτερο βιβλίο του «Κεφαλαίου». Κι έπειτα, τι χρειάζεται άραγε η δομική και δυναμική ανάλυση του Μαξ εφόσον δεν μπορεί να εξηγήσει τη βάση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και την ιστορική του κίνηση;

Ότι τα αναπαραγωγικά πρότυπα είναι ακατάλληλα φαίνεται, κατά τη γνώμη του Μαντέλ, και από τα ανεπιτυχή ή λαθεμένα αποτελέσματα όσων επεχείρησαν απ' αυτά να συνάγουν την ιστορική πορεία του συστήματος. Το λάθος όλων αυτών, του Χίλφερντιγκ, της Ρόζας, του Γκρόσμαν, του Μπουχάριν, του Όττο Μπάουερ ήταν ότι χρησιμοποίησαν «ακατάλληλο όργανο». Θέλησαν να χρησιμοποιήσουν τα σχήματα συνθηκών αναλογίας και ισορροπίας στην αναπαραγωγή για να μελετήσουν την πραγματική ανάπτυξη του καπιταλισμού που χαρακτηρίζεται από διαταράξεις, δυσαναλογίες και τίποτε άλλο [βλ. 1972, σ. 23]. Έπειτα όλες αυτές οι προσπάθειες έκαναν το «λάθος» να απομονώσουν μία και μόνη αιτία της εξέλιξης ή/και κατάρρευσης του καπιταλισμού, «έναν μοναδικό συντελεστή» [σ. 29].

Χρειάζονται λοιπόν αρκετοί συντελεστές και μάλιστα μεταξύ τους ανεξάρτητοι, που είναι βέβαια «μαρξιστικής εμπνεύσεως» και που βρίσκονται «μέσα στα πλαίσια της εσώτερης λογικής του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και των γενικών μακροπρόθεσμων εξελικτικών του τάσεων» [σ. 37]. Ο καθένας απ' αυτούς τους ανεξάρτητους συντελεστές δημιουργεί τη δική του ιστορία. Στη βάση της μεταβολής του κάθε συντελεστή (που έτσι ιστορικά εμφανίζεται ως «ανεξάρτητη μεταβλητή») ορίζονται οι διαφορετικές φάσεις σε κάθε ξεχωριστή και ιδιαίτερη ιστορία. Τέλος συνεξετάζεται το σύνολο

των μεταβολών που προκύπτουν από τις ιδιαίτερες ιστορίες των συντελεστών για να οριστούν τα χαρακτηριστικά των συνολικών καπιταλιστικών φάσεων. Έτσι βλέπει ο Μαντέλ την ενότητα «ανάλυτικής» και «συνθετικής» μεθόδου. Εξετάζοντας λοιπόν την ιδιαίτερη ιστορία της τεχνολογίας, την ιστορία της αξιοποίησης του κεφαλαίου, των μητροπολιτικών εξαγωγών, της διεθνούς συγκέντρωσης και συγκεντρωποίησης του κεφαλαίου κ.τ.λ. θ' ανιχνεύσει, ξεχωριστά καταρχήν και συνθετικά έπειτα, τις αλλαγές εκείνες που οδηγούν από τον μονοπωλιακό στον ύστερο καπιταλισμό.

γ. *Τα μακρά κύματα*. Τρεις λοιπόν είναι οι φάσεις από τις οποίες περνά η ιστορία του καπιταλισμού: ο πρώτος, «αδέσμευτος» καπιταλισμός γίνεται μονοπωλιακός, ο οποίος κατά τον Μαντέλ καταλήγει σε μια «ύστερη» μορφή. Ο Λένιν είχε χαρακτηρίσει το μονοπωλιακό στάδιο και την αντίστοιχη ιμπεριαλιστική του μορφή ως στάδιο παρακμής και σήψης του συστήματος. Αντίθετα ο Μαντέλ πιστεύει και τεκμηριώνει ότι η καθεμιά από τις τρεις φάσεις είναι «κυματική»: παρουσιάζει άνοδο και πτώση, συμπεριλαμβάνει ανάπτυξη και παρακμή. Αυτά τα «μακρά κύματα» τα συνάγει κυρίως από τις ριζικές τεχνολογικές ανακαταστάσεις των παραγωγικών μέσων.

Όσο μεγαλύτερο είναι το πρόσθετο κεφάλαιο που διατίθεται για την αγορά νέων μηχανημάτων (σε σχέση βέβαια με την αξία του ήδη υπάρχοντος εξοπλισμού) τόσο μεγαλύτερη εμφανίζεται η τεχνική ανακαίνιση στην παραγωγή. Αλλά τα πρόσθετα κεφάλαια που διατίθενται για αυτές τις τεχνικές επενδύσεις κατά τη διάρκεια ενός κανονικού κύκλου (7-10 χρόνια) μπορεί μεν να αρκούν για περισσότερες ή ακριβότερες μηχανές, δεν αρκούν όμως για ριζική ανακαίνιση της τεχνικής υποδομής, ιδιαιτέρως στο πρώτο τμήμα (εκεί όπου παράγονται τα παραγωγικά μέσα). Για να συγκεντρωθούν προς το σκοπό αυτό τ' απαραίτητα ποσά χρειάζονται περισσότεροι από έναν κύκλοι κατά την διάρκεια των οποίων παρατηρείται μόνον μικρή επενδυτική δραστηριότητα είτε και αποχή.

Σε ορισμένες ευνοϊκές συγκυρίες [1972, σ. 93, 94], εμφανίζεται λοιπόν αυτό που δεν είναι απλώς «διεύρυνση» αλλά και βασική ανανέωση της παραγωγικής τεχνικής και του παγίου κεφαλαίου η οποία και προαπαιτεί «ποιοτική μεταβολή στην παραγωγικότητα της εργασίας». Τα κεφάλαια που παραμένουν αναξιοποίητα, βλέποντας δυνατή την ύψωση του ποσοστού κέρδους, επενδύονται στην παραγωγή οπότε και προκύπτει μια γενικότερη ανατροπή της παραγωγικής τεχνικής. Με την αύξηση της οργανικής σύνθεσης η τάση ανόδου αυτή σταματά κι ακολουθεί μια περίοδος πτώσης του ποσοστού κέρδους.

Τα χρονικά διαστήματα που απαιτούνται γι' αυτές τις «αντικειμενικές λειτουργίες» είναι περίπου πενήντάχρονα, πολύ μεγαλύτερα δηλαδή από τους βιομηχανικούς κύκλους. Ονομάστηκαν «μακρά κύματα» ανόδου και ύφεσης στην ιστορία του καπιταλισμού. Από αυτήν την «μακρο-δυναμική» ορίζεται τελικά και η κυρίαρχη τάση της «μικρο-δυναμικής» του κάθε βιομηχανικού κύκλου: «Καταφάνερα τα «μεγάλα κύματα» δε λειτουργούν με κανέναν απόλυτο τρόπο, αλλά επιβάλλονται σε συσχετισμό με την κανονική πρόοδο του κλασικού «κύκλου» της οικονομίας. Στη φάση της επέκτασης οι κυκλικές περιόδους αιχμής γίνονται μακρότερες και πιο εντατικές, ενώ οι κυκλικές κρίσεις υπερπαραγωγής είναι πιο ρηχές και σύντομες. Αντίθετα στις φάσεις συστολής των μακρών κυμάτων οι κυκλικές περιόδους αιχμής είναι λιγότερο πυρετώδεις και πιο σύντομες, ενώ αντίθετα οι περιόδους υπερπαραγωγής παρουσιάζονται σα μακρότερες και βαθύτερες» [Μαντέλ 1972, σ. 100].

Σε κάθε μεγάλο κύμα, η ανοδική μορφή του κύματος ορίζεται από μια γενική (συνολική) τάση αύξησης του μέσου ποσοστού κέρδους ενώ η καθοδική μορφή από την πτώση του. Βασικά, η μορφοποίηση των κυμάτων οφείλεται στη ριζική ανανέωση του παγίου κεφαλαίου, στη φύση της τεχνολογίας που επενδύεται κατά την ανοδική μορφή (χωρίς βέβαια να ξεχνάμε και τις ιστορικές προϋποθέσεις, κοινωνικές και πολιτικές που την επέτρεψαν). Έτσι το τρίτο κύμα «ανέβηκε» με τη διευρυμένη χρήση του ηλεκτρισμού και του κινητήρα συμπίεσης-έκρηξης ενώ η ανιούσα πορεία του τέταρτου, μεταπολεμικού, «ύστερου» κύματος οφείλεται στην ηλεκτρονική και τη βαθμιαία αξιοποίηση της ατομικής ενέργειας. Παραθέτουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του τέταρτου αυτού, «υστεροκαπιταλιστικού» κύματος όπως τα περιγράφει ο Μαντέλ διακρίνοντας την «ανιούσα» (1940/45-1966) από την «κατιούσα» πορεία (1967 ως το σήμερα).

i. (1940/45-1966) Επεκτατική μορφή με ποσοστό κέρδους αρχικά ανοδικό έπειτα βραδέως πτωτικό: «Η εξασθένηση ή κι ο κατακερματισμός της εργατικής τάξης που προκάλεσαν ο φασισμός κι ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος οδήγησε σε μια μεγάλη αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας. Τούτο προκάλεσε μιαν άνοδο στο ποσοστό του κέρδους που κι εννόησε τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Κείνη στράφηκε πρώτα στην παραγωγή οπλισμού, έπειτα στην προώθηση της 3ης τεχνολογικής επανάστασης που συνεπάγεται το σημαντικό φτήνισμα του σταθερού κεφαλαίου κι εννοεί μακροπρόθεσμα την ύψωση του ποσοστού του κέρδους. Η παγκόσμια αγορά αρχικά συρρικνώνεται με την αντάρχεια, το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο και τη διεύρυνση του μη καπιταλιστικού κόσμου (Ανατολική Ευρώπη, Κίνα, Βόρεια Κορέα, Βόρειο Βιετνάμ, Κούβα) αλλά έπειτα διευρύνεται ορμητικά με την επέκταση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και την απαρχή της εκβιομηχάνισης των μισοαποικιών» [Μαντέλ, 1972, σ. 107].

ii. Η πρώτη αυτή όψη παρουσιάζει μέσα στο χρόνο την «αντίστροφη» της που χαρακτηρίζεται από κάμικο, τάση πτώσης στο ποσοστό κέρδους: «Η αργή απορρόφηση του “εφεδρικού στρατού της βιομηχανίας” στις ιμπεριαλιστικές χώρες εμποδίζει την παραπέρα αύξηση στο ποσοστό υπεραξίας σε πείσμα της επεκτεινόμενης αυτομάτισης. Η πάλι των τάξεων περιορίζει το ποσοστό του κέρδους. Προς την ίδια κατεύθυνση επενεργούν η ένταση στο διεθνή συναγωνισμό κι η παγκόσμια νομισματική κρίση. Ελιβραδύνεται η διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς» [ίδιο, σ. 107].

Από τα ίδια τα επεκτατικά χαρακτηριστικά της ανοδικής όψης εξηγείται και ο τύπος της παρακμής που επακολουθεί, η βαθεία και γενικευμένη κρίση του ύστερου καπιταλισμού.

δ. Ο ύστερος καπιταλισμός ως προέκταση του μονοπωλιακού σταδίου. Ολοκληρώνοντας αυτή την ιστορική εισαγωγή συμπεραίνουμε ότι ο Μαντέλ σχετικοποιεί την άποψη των Λένιν και Τρότσκι χρησιμοποιώντας τη θεωρία των «μακρών κυμάτων». Ο Λένιν πρόσβεινε ότι το μονοπωλιακό στάδιο (και η ιμπεριαλιστική του διάσταση) που διαδέχθηκε τον αδέσμευτο καπιταλισμό, είναι περίοδος σήψης και παρακμής. Το ίδιο και ο Τρότσκι. Αντίθετα ο Μαντέλ, ανιχνεύοντας ορισμένα χαρακτηριστικά που δίνουν μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία στον μεταπολεμικό καπιταλισμό, διέκρινε και μια ανοδική όψη, μια επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό επέσυρε επί της κεφαλής του την οργή των πιο «ορθόδοξων» και δογματικών τροτσκιστών, οι οποίοι τον απεκάλεσαν «αναθεωρητή του τροτσκισμού» και τον εστόλισαν με τα ανάλογα κοσμητικά επίθετα. Πώς, αφού ο Λένιν και ο Τρότσκι είπαν την “τελευταία λέξη” χαρακτηρίζοντας το μονοπωλιακό — ιμπεριαλιστικό στάδιο ως τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού, τόλμησε αυτός ο Μαντέλ να ανακαλύψει ένα «τρίτο στάδιο»;

Πράγματι στην «Μαρξιστική πραγματεία της οικονομίας», στο επίμετρο [1960], μίλησε για ένα τρίτο στάδιο, κι ένα ιδιαίτερο τρίτο μόρφωμα που ονόμασε «νεοκαπιταλισμό». Την άποψη αυτή διατήρησε και στο παιδαγωγικό του βιβλίο περί των «Βασικών αρχών της οικονομικής θεωρίας» [1963]. Αργότερα, “έκανε πίσω” και απέσυρε τα περί «τρίτου σταδίου». Ο «νεοκαπιταλισμός», προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, μετονομάστηκε σε «ύστερο καπιταλισμό» (στο ομώνυμο βιβλίο). Ο «ύστερος» δεν αποτελεί πλέον τρίτο στάδιο αλλά «προέκταση» του δεύτερου, του μονοπωλιακού — ιμπεριαλιστικού σταδίου:

«Η εποχή του ύστερου καπιταλισμού δεν είναι ένα καινούργιο στάδιο στην εξέλιξη του καπιταλισμού, αλλ’ απλώς η παραπέρα ανάπτυξη του ιμπεριαλιστικού σταδίου του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Εξυπακούεται δηλαδή πως στον ύστερο καπιταλισμό διατηρούν την εγκυρότητά τους τα γνωρίσματα του καπιταλισμού στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο, όπως τάχει περιγράψει ο Λένιν... Είναι καταφάνερη η υπεροχή του όρου μας σε σύγκριση με τον όρο «νεοκαπιταλισμός» που είναι διφορούμενος αφού μπορούμε να τον ερμηνεύσουμε σαν ενδειχτικό τόσο μιας βασικής συνέχειας όσο και μιας δραστηκής ασυνέχειας σε σύγκριση με τον παραδοσιακό καπιταλισμό» [1972, σ. VI, VII].

1. II. Η τεχνολογική πρόοδος

α. Επικέντρωση και διάταξη. Πράγματι, η έρευνα περί «ύστερου καπιταλισμού», που ο Μαντέλ

είχε προαναγγείλει από το 1960 στο επίμετρο της «Μαρξιστικής πραγματείας της οικονομίας», καυποφόρησε στο ομώνυμο βιβλίο του [1972]. Εκεί μάλιστα με το πρώτο περί μεθοδολογίας κεφάλαιο θεωρητικοποιείται η μελέτη του υστερο-καπιταλιστικού μορφώματος. Ο συγγραφέας εισάγει στο εν λόγω μόρφωμα με τη διερεύνηση της τεχνικής προόδου που συντελέστηκε μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Αφιερώνει τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου του σ' αυτό το θέμα, πράγμα που δείχνει την μεγάλη σημασία την οποία του αποδίδει (6ο. Το ειδοποιό στοιχείο στην τρίτη τεχνολογική επανάσταση. 7ο. Συντόμηση του χρόνου περιστροφής του παγίου κεφαλαίου... 8ο. Επιτάχυνση της τεχνολογικής ανανέωσης. 9ο. Οικονομία εξοπλισμών). Άλλωστε, τρία ακόμα κεφάλαια είναι μ' αυτό το ζήτημα συναρτημένα. Το 2ο περί παγκόσμιας οικονομίας και το 3ο περί των «υπερκερδών» αφορούν το συσχετισμό ανάμεσα στην ανάπτυξη της τεχνικής και την εξελικτική διαμόρφωση της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Στο 4ο, περί «μαζρών κυμάτων» κεφάλαιο, εξετάζονται οι ιστορικές προϋποθέσεις για την πλατειά εφαρμογή της τεχνολογίας κατά την ανοδική όψη του κύματος.

Δεν θέλουμε φυσικά να παραγνωρίσουμε την ενότητα που αφορά τις υστερο-καπιταλιστικές μορφές εκδήλωσης της υπεραξίας (δύο κεφάλαια, το 12ο και το 13ο) ούτε τα τελευταία τέσσερα συνθετικά κεφάλαια που δείχνουν ότι παρά τις επελθούσες αλλαγές, οι αντινομίες του συστήματος εμμένουν. Παρ' όλα αυτά το κέντρο βάρους πέφτει στον τεχνολογικό παράγοντα, τον τρόπο που η τεχνική πρόοδος ενσωματώνεται στην παραγωγή. Θα δούμε ότι συμβαίνει το ίδιο στα κεφάλαια περί παγκόσμιας οικονομίας που θα εξετάσουμε στη συνέχεια μιλώντας για τον ιμπεριαλισμό, τους συνασπισμούς και τις ολοκληρώσεις.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών μέσων στην οποία η ζωντανή εργασία έπρεπε να προσαρμοστεί είναι λοιπόν το βασικό χαρακτηριστικό της υστεροκαπιταλιστικής φάσης, στην οποία και επικεντρώνεται η διαπραγμάτευση του Ερνέστ Μαντέλ.

β. Πλευρές της τεχνολογικής ανάπτυξης. Στο υστεροκαπιταλιστικό στάδιο συνεχίζεται η υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας απ' αυτήν που ήδη είναι κρυσταλλωμένη στα νέα μηχανήματα, αλλά σε μια πρωτόγνωρη κλίμακα. Οι αυτόματες μηχανές αυτό το σκοπό έχουν: να υποκαταστήσουν τη ζωντανή εργασία των ανθρώπων.

Στην ίδια την παραγωγική διαδικασία το κέντρο βάρους μετατοπίζεται. Από την κατεργασία της πρώτης ύλης πέφτει τώρα σε καθήκοντα προετοιμασίας, επίβλεψης των μηχανών και αναμονής. Στην προετοιμασία αυτή της παραγωγικής διαδικασίας συμβάλλουν επιστήμονες, επιμελητές εργαστηρίων, σχεδιαστές, τεχνικοί. Όλοι αυτοί συντελούν στην μορφοποίηση της χρησιμής αξίας, κι έτσι παράγουν ανταλλακτική αξία και υπεραξία. Επίσης η ευαισθησία των υπερσύγχρονων μηχανών επιβάλλει μεγαλύτερη μέριμνα και προσοχή στη διατήρηση των μέσων εργασίας [βλ. 1972, σ. 188, 189].

Αναλογικά στη σύνθεση του σταθερού κεφαλαίου, οι δαπάνες για εγκαταστάσεις μειώνονται ενώ για καινούργια μηχανήματα αυξάνονται. Η πίεση για τεχνολογική ανανέωση γίνεται διαρκής, πράγμα που κάνει πολύ μικρή τη «διάρκεια ζωής» των μηχανημάτων. Δημιουργείται έτσι η ανάγκη για επιτάχυνση των εργασιών, συντόμηση του χρόνου περιστροφής του κεφαλαίου και κατά συνέπεια η υποχρέωση διαρκούς και πολύπλευρου προγραμματισμού. Ο προγραμματισμός αυτός τείνει να εξασφαλίσει έλεγχο πάνω σε όλα τα δεδομένα της παραγωγικής, κυκλοφοριακής και αναπαραγωγικής διαδικασίας [σ. 225]. Έτσι ο επιχειρησιακός προγραμματισμός διευρύνεται σ' έναν γενικό κοινωνικό προγραμματισμό δια του οποίου και ο πρώτος συντονίζεται.

Το αστικό κράτος αναλαμβάνει να χρηματοδοτήσει το σύνολο των δαπανών για τεχνολογική έρευνα και ανάπτυξη, να διαμορφώσει μια προσαρμοσμένη στις νέες απαιτήσεις εργατική δύναμη [σ. 214]. Σε συντονισμό με τα επιχειρηματικά επιτελεία, επιβάλλει μεσοπρόθεσμα ή και μακροπρόθεσμα όρια στο εργατικό μισθολόγιο. Είναι η κακόφημη «εισοδηματική πολιτική» του κράτους [βλ. σ. 223]. το αστικό κράτος αναλαμβάνει επίσης το ρόλο εγγυητή των κερδών με κρατικές παραγγελίες, ιδιαίτερα για στρατιωτικούς ή παραστρατιωτικούς εξοπλισμούς. Δίνει επενδυτικά κίνητρα και εγγυήσεις για τομεακές ή περιφερειακές επενδύσεις (αντιμετώπιση ανισορροπιών). Επιδοτεί τους καπιταλιστές,

τους απαλάσσει από φόρους, τους παρέχει πιστώσεις με επιτόκια μειωμένα κ.τ.λ. Αυτό το τελευταίο μάλιστα είναι εξαιρετικά σημαντικό, διότι στον ύστερο καπιταλισμό αναβαθμίζεται η λειτουργία της πίστης. Επειδή, τουλάχιστον στη φάση επέκτασης, όλο το διαθέσιμο κεφάλαιο τείνει να επενδυθεί σε μηχανές, οι ανάγκες ρευστότητας προς το σκοπό τούτο (κυκλοφορούν κεφάλαιο) καλύπτονται με τραπεζικές πιστώσεις [βλ. σ. 211].

Η τεχνολογική εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων σ' αυτήν τη διαδικασία γίνεται άμεση και συστηματική (από βαθμιαία και μερική που ήταν σε πρωτοκαπιταλιστικές εποχές). Καθώς από την κλασική φυσική προέκυψε μια σειρά εφαρμογών όπως η ατμομηχανή, έτσι από τη θεωρία της σχετικότητας προήλθε η αξιοποίηση της ατομικής ενέργειας [βλ. σ. 233]. Πλείστες όσες απ' αυτές τις νέες εφαρμογές ξεκίνησαν από την πολεμική βιομηχανία (ραντάρ, σμίκρυνση ηλεκτρονικών οργάνων, εφαρμογή των μαθηματικών στα προβλήματα οικονομικής οργάνωσης, καθώς και η ίδια η οργανωμένη έρευνα).

Εκτός από τα ερευνητικά τμήματα, τα ενσωματωμένα στις επιχειρήσεις, δημιουργούνται ιδιωτικές εταιρίες που ειδικεύονται στις εφευρέσεις και εκμεταλλεύονται τις ευρεσιτεχνίες (παραχώρηση στον πλειοδότη). Η ευρεσιτεχνία γίνεται λοιπόν επιχείρηση. Φυσικά δεν είναι η καθαρή έρευνα καθεαυτή που αποτελεί το στόχο μα η βιομηχανική ανακαίνιση (ανάπτυξη νέων προϊόντων ή/και νέων παραγωγικών διαδικασιών). Νέες μορφές επένδυσης και εξαγωγής δημιουργούνται απ' αυτήν τη διαδικασία οι οποίες αφορούν την παράδοση ολοκληρωμένου παραγωγικού κεφαλαίου. «Παραδίνονται πλήρως εξοπλισμένα εργοστάσια μαζί με τις διαδικασίες παραγωγής, τις τεχνολογικές πληροφορίες, τις άδειες ευρεσιτεχνίας και τους ειδικευμένους τεχνικούς» [σ. 235]. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι τεχνολογικές καινοτομίες γίνονται στον ύστερο καπιταλισμό η κύρια πηγή υπερκέρδους.

Οι δύο κύριες αυτές πλευρές της τεχνολογικής ανάπτυξης ορίζουν διαφοριστικά τον «ύστερο» από το προηγούμενο καπιταλισμό. Τρίτο διαφοριστικό χαρακτηριστικό είναι η ασύγκριτη με το παρελθόν ανάπτυξη των οπλικών συστημάτων. Η πολεμική βιομηχανία αποκτά τέτοια σημασία που καθιστά απαραίτητη τη συμπλήρωση των δύο τμημάτων της παραγωγής που διέκρινε ο Μαρξ μ' ένα τρίτο. Ενώ στο πρώτο και το δεύτερο τμήμα παράγονται αγαθά απαραίτητα στην αναπαραγωγή, δηλαδή παραγωγικά μέσα και καταναλωτικά είδη αντίστοιχα, από το τρίτο προέρχονται πράγματα που ούτε παραγωγικά είναι ούτε συντελούν στην παραγωγή. Εκεί υπάγονται και τα οπλικά συστήματα, τα μέσα δηλαδή της καταστροφής. Το κόστος για τους εξοπλισμούς σε τελευταία ανάλυση πληρώνεται πάντα από την παραγόμενη στα άλλα δύο τμήματα υπεραξία. Αλλά έχει ο καιρός γυρίσματα. Όταν η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και του παγίου κοινωνικού κεφαλαίου γίνεται ληστρική για να εξυπηρετηθεί η υπερτροφία του τομέα εξοπλισμών, τότε όχι μόνον συστέλλονται οι δυνατότητες διευρυμένης αναπαραγωγής αλλά καταστρέφονται και προοπτικά οι ίδιες οι υλικές της βάσεις.

Κατά τον Μαντέλ, η οικονομία των εξοπλισμών δεν αποτελεί απλώς ένα μέσο για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες πραγμάτωσης του κεφαλαίου ή για ν' αναχαιτιστεί η τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους. Πρόκειται για κάτι πολύ πιο αφετηριακό: Δίνει διέξοδο στις δυσκολίες αξιοποίησης του κεφαλαίου, στα πλεονάζοντα εκείνα κεφάλαια που δεν μπορούσαν ν' αξιοποιηθούν παραγωγικά. Κατά δεύτερο λόγο ο παρασιτικός χαρακτήρας της πολεμικής βιομηχανίας οφείλεται στον ειδικό χαρακτήρα των προϊόντων της τα οποία αποθεματοποιούνται (δεν μπορούν ν' αξιοποιηθούν παραγωγικά).

Ο παρασιτισμός της πολεμικής βιομηχανίας συνδέεται βέβαια με τον παρασιτισμό του ιμπεριαλισμού τον οποίο και εξυπηρετεί.

1. III. Για την εργατική σύνθεση και δυναμική της ύστερης φάσης

Με τη διαδικασία της νέας και γοργόρυθμης εκβιομηχάνισης (1950-1970) αναπτύχθηκε μια νέα εργατική γενιά στην οποία ο Μαντέλ στήριξε τις αντικαπιταλιστικές, επαναστατικές του ελπίδες. Άλλωστε η επιτάχυνση των ρυθμών στις μισο-αυτοματισμένες βιομηχανίες έφριξε απότομα τη μέση ηλικία των εργατών στην παραγωγική αλυσίδα.

Η εργατική νεολαία του ύστερου καπιταλισμού δεν «ενσωματώνεται» εύκολα στο σύστημα όπως

απέδειξε ο Μάης του 1968, ο «έρπων ιταλικός Μάης» και βέβαια οι μετέπειτα κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Καθώς όμως παρατηρεί ο Μαντέλ, η γενιά που έδωσε αυτές τις μάχες «είναι πιο διστακτική να επιχειρήσει μια τρίτη εμπειρία ύστερ' από τις χρεωκοπημένες εμπειρίες της σοσιαλδημοκρατίας και των σταλινικών κομμουνιστικών κομμάτων» [Ιούνιος 1971, σ. 24].

Ο Μαντέλ προεβύει τη σχετική αυτονομία των ταξικών αγώνων από την οικονομική συγκυρία. Η οικονομική άνοδος δεν συνεπάγεται αυτόματα τον περιορισμό των αγώνων σε διεκδικητικά και μόνον, (ρεφορμιστικά) αιτήματα. Ούτε όμως η περίοδος της κρίσης ευνοεί ή προκαλεί με μηχανικό τρόπο την όξυνση τους και την έκρηξη επαναστατικών κινημάτων. Ο συσχετισμός συγκυρίας και κινήματος αφορά το «αιώνιο πρόβλημα της διαλεκτικής των αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων» [Μαντέλ, Μάρτης 1980, σ. 29].

Αποφασιστική επίδραση σ' αυτή τη διαλεκτική ασκούν οι ιστορικές εμπειρίες. Όσο πιο πλατειές και γενικευμένες είναι, τόσο μεγαλύτερο ρόλο διαδραματίζουν. Έτσι οι μεγάλες ιστορικές ήττες παγώνουν την μαχητικότητα και τη διαδικασία ταξικής συνειδητοποίησης. Εκτός από την ιστορική εμπειρία και την ικανότητα γρήγορης ταξικής αντίδρασης στα σχέδια του κεφαλαίου βαρύνει ο βαθμός συσπείρωσης, η πολιτική και ιδεολογική προετοιμασία και ιδιαίτερα η κατανόηση των αλλαγών που συμβαίνουν στις συνθήκες της μισθωτής εργασίας [βλ. ίδιο, σ. 29]. Αυτό το τελευταίο νομιμοποιεί πολιτικά την οικονομική και ιστορική έρευνα του Μαντέλ για τις αλλαγές της ύστερης φάσης.

Ενδιαφέρουν κυρίως οι αλλαγές στη σύνθεση των δυνάμεων της εργασίας. Το ζήτημα της εργατικής σύνθεσης απασχολεί τον Μαντέλ από την πλευρά του ταξικού διαχωρισμού και της εργατικής ενοποίησης.

Καθώς ήδη είπαμε ο Μαντέλ εντάσσει τις δραστηριότητες προετοιμασίας και αναμονής στην παραγωγική διαδικασία. Θεωρεί δηλαδή τους επιστήμονες, ειδικούς και τεχνικούς που συμβάλλουν στην προετοιμασία της παραγωγικής διαδικασίας ως υποκείμενα εκμετάλλευσης (δημιουργίας υπέρ του κεφαλαίου αξίας και υπεραξίας) [1972, σ. 188]. Με αφορμή ειδικότερα τους ερευνητές λέγει, ότι έστω κι αν η εργασία τους αργεί να μπει μέσα στην αξία των συγκεκριμένων εμπορευμάτων, δεν παύει να είναι παραγωγική.

Πάντως το κριτήριο για την τοποθέτηση της πνευματικής εργασίας στο ένα στρατόπεδο ή το άλλο δεν είναι μόνον οικονομικό. (Αν αντλείται υπεραξία είτε εισόδημα που προέρχεται από την ανακατανομή υπεραξίας). Είναι επίσης κοινωνικό και πολιτικό: Ο ιδιαίτερος ρόλος κάθε κατηγορίας στην παραγωγή ή στη διοίκηση δημιουργεί συγκεκριμένα συμφέροντα για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή αυτού του ρόλου. Προκύπτει έτσι η διάκριση που δεν αλλάζει σε τίποτα αυτό που είπε ο Μαρξ: ότι η διαχωριστική γραμμή περνά από τον «επιστάτη»:

«Όσες ομάδες μετέχουν επαγγελματικά στον έλεγχο της αποτελεσματικής απόσπασης της υπεραξίας από το εμπόρευμα εργατική δύναμη ή στην αποδοτική διασφάλιση της αξίας του σταθερού κεφαλαίου, υποχρεώνονται όλες τους, σαν αποτέλεσμα της κοινωνικής τους θέσης, να ταυτίσουν τη λειτουργία τους σε μεγάλο βαθμό με τα ταξικά συμφέροντα των επιχειρηματιών και των αστών» [Μαντέλ, 1972, σ. 244].

Στο αντεργατικό στρατόπεδο, εκτός από τις λειτουργίες ελέγχου τοποθετούνται οι λειτουργίες προγραμματισμού του Κεφαλαίου και στο μικρο-οικονομικό επίπεδο και στο κρατικό (σχεδιαστές νομισματικής, πιστωτικής φορολογικής, εμπορικής ή επενδυτικής πολιτικής) [βλ. σ. 220]. Το ίδιο ισχύει για τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία που αποτελεί τον μίαντα μεταβίβασης της μισθολογικής πολιτικής των μονοπωλίων και του κράτους.

Αντίθετα, πνευματικοί εργάτες που η κοινωνική τους λειτουργία δεν συγκρούεται κατ' ανάγκην με το συμφέρον των μισθωτών (γιατροί των ασφαλιστικών ταμείων, κοινωνικοί λειτουργοί κ.λπ.) είναι δυνατόν «να αρνηθούν την ταύτιση με τα ταξικά συμφέροντα του κεφαλαίου και να ταυτιστούν με τα συμφέροντα των μισθωτών» [1972, σ. 244].

Ειδική μνεία γίνεται για τους εκπαιδευτικούς. Μολονότι συμβάλλει στην εξειδίκευση της εργατι-

κής δύναμης, ο εκπαιδευτικός δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στους παραγωγικούς εργάτες. Ανήκει μολοντούτο στην κατηγορία των μισθωτών, νιώθει κομμάτι αυτής της τάξης, και μπορεί να δράσει με βάση αυτήν την πεποίθηση [βλ. σ. 245].

δ. Οι φοιτητές και η αχρήστευση της γνώσης. Εκεί όπου διαμορφώνεται η εργατική δύναμη και αναπαράγεται ο καταμερισμός εργασίας, στον τομέα δηλαδή της εκπαίδευσης, ο Μαντέλ διαπιστώνει δύο τάσεις: Την τάση προσαρμογής προς τις ανάγκες της υστερο-καπιταλιστικής βιομηχανίας (Σ' εποχή γοργόρρυθμης τεχνολογικής ανανέωσης απαιτείται ευελιξία και ελαστικότητα και μια βασική παιδεία που να τις επιτρέπει). Κατά δεύτερο λόγο, σημασία μεγαλύτερη από την εκπαιδευτική εξειδίκευση έχει για τον ύστερο καπιταλισμό ο «εφεδρικός στρατός» της βιομηχανίας που συμπιέζει την τιμή του εμπορεύματος εργατική δύναμη και κάνει τον άνεργο ευέλικτο και προσαρμοστικό στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις του κεφαλαίου [βλ. 1972, σ. 249, 250]. Γι' αυτό, ορθά η φοιτητική νεολαία απορρίπτει (όταν απορρίπτει) τα σχέδια μεταρρύθμισης του Πανεπιστημίου και αρνείται ν' αποδεχτεί τους χαμηλούς προϋπολογισμούς για την παιδεία [βλ. Μαντέλ 1969, σ. 48]. Ενώ, όπως προέβλεψε στα «Γκρουντρίσσε» ο Μαρξ, η ανάπτυξη των παραγωγικών μέσων κάνει άμεσα δυνατή την ένταξη της πνευματικής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, κι ενώ η διανοητική ικανότητα του ανθρώπου γίνεται η κύρια παραγωγική δύναμη της κοινωνίας, το ξεπερασμένο αυτό σύστημα επιμένει να κάνει τα πανεπιστήμια σταθμούς μελλοντικών ανέργων και να διαθέτει τους κοινωνικούς πόρους στην παραγωγή μέσων καταστροφής. Γι' αυτό ένα φοιτητικό κίνημα που έχει συνείδηση των αντινομιών και της βαρβαρότητας του συστήματος μπορεί να παίξει ένα ρόλο «καταλύτη» μέσα στο εργατικό κίνημα και ιδιαίτερα μέσα στην εργαζόμενη νεολαία [Μαντέλ, 1969, σ. 52].

Σημ. Λόγω ελλείψεως χώρου το 2ο κεφάλαιο περί ιμπεριαλισμού και καπιταλιστικών ολοκληρώσεων, «άνισης ανταλλαγής» και αντι-ιμπεριαλιστικού κινήματος παραλείπεται.

3. Η μέθοδος των συνελεστών και η εναλλακτική πρόταση

Προσπαθήσαμε στις προηγούμενες αναπτύξεις να λάβουμε υπόψη μας την «αυτοδιόρθωση» του Μαντέλ. πράγματι, αν τα πρώτα οικονομικά του κείμενα γράφτηκαν στην περίοδο της μεταπολεμικής άνθησης, τα επόμενα (μετά το 1970) περιλαμβάνουν μια συνολική θεώρηση της φάσης: την είσοδο στην κρίση και τη σχέση άνθησης και κρίσης.

Η αλήθεια όμως είναι ότι από την «Μαρξιστική Πραγματεία της οικονομίας» [1960] ως τον «Ύστερο καπιταλισμό» [1972] η μεθολογία του είναι η ίδια. Δεν θέλουμε όμως να διατυπώσουμε κριτικές παρατηρήσεις πριν προσπαθήσουμε να δικαιολογήσουμε αυτή τη μεθοδολογία. Μια πρώτη εξήγηση είναι ότι η θεωρία πρέπει να λάβει υπόψη της τις ανάγκες του ιδεολογικού μετώπου.

Το πρώτο μεγάλο έργο του Ερνέστ Μαντέλ, η «Πραγματεία της Μαρξιστικής οικονομίας» γράφτηκε μέσα στη δεκαετία του '50 και τυπώθηκε το 1960. Ήταν η εποχή της μεταπολεμικής οικονομικής άνθησης. Παρά το ότι διευρύνθηκε το Ανατολικό μπλοκ στην Κεντρική Ευρώπη και στην Ασία (και συρρικνώθηκε η σφαίρα επιρροής του δυτικού ιμπεριαλισμού) το σύστημα αρχίζει πάλι ν' αναπνέει. Η Ευρώπη, κατεστραμμένη και αιματοκυλισμένη από το μακελειό, ανοικοδομείται με γοργούς ρυθμούς (σχέδιο Μάρσαλ), σταθεροποιούνται οι αστικοί συνασπισμοί εξουσίας, τονώνεται η ζήτηση (Κεϊνσιανά μέτρα), προωθείται η καταναλωτική ιδεολογία. Αυτήν την πολιτική καθοδηγεί ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός και τη στηρίζει διεθνώς, επιβάλλοντας την επικυριαρχία του δολλαρίου στις διεθνείς συναλλαγές, τη σταθερή ισοτιμία δολλαρίου-χρυσού, κι έναν ηγεμονικό θεσμό — το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο που θα γίνει συν τω χρόνω μισητό στους λαούς του κόσμου.

Η άνθηση προβάλλεται βέβαια ως μία ακόμα διάψευση του μαρξισμού. Ήταν από παλιά η μόνιμη επωδός των απολογητών του συστήματος: ότι ο μαρξισμός διαψεύδεται από τα γεγονότα.

Δεν θα πρέπει λοιπόν ν' απαντήσουμε σ' αυτή την πρόκληση; Να δείξουμε μέσ' από τα «γεγονότα», μέσ' από αριθμούς και δείκτες ότι οι απολογητές του καπιταλισμού έχουν άδικο; Ναι, αλλά η ενότητα λογικών προσδιορισμών που συνθέτει την ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ανάγεται πάντοτε στα *άμεσα* δεδομένα. Εάν, φερ' ειπείν, απολυτοποιηθούν τα δεδομένα της μεταπολεμικής άνθησης, τότε η θεωρία της κρίσης διαψεύδεται. Κατά δεύτερο λόγο, δεν μπορούμε να προσαρμοσούμε τη διάταξη της δικής μας ανάλυσης στην αστική επιχειρηματολογία. Γιατί αυτή η επιχειρηματολογία δεν είναι αθώα. Εφόσον, λένε, ο καπιταλισμός επιτρέπει μια τέτοια φανταστική πρόοδο της τεχνολογίας είναι επιθυμητός και αναγκαίος. Εφόσον η εργατική τάξη έφτασε κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία σ' ένα επίπεδο ζωής που προηγουμένως δεν μπορούσε ούτε καν να ονειρευτεί (κοινωνία της κατανάλωσης), τότε η άποψη του Μαρξ περί «εξαθλίωσης» πάει περίπατο. Συνδέοντας μάλιστα την τεχνολογική πρόοδο και τη σχετική ευημερία των εργαζομένων στο δυτικό κόσμο μπορούν να ισχυριστούν ότι στο σύνολό τους οι παραγωγικές δυνάμεις (μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη) αναπτύσσονται ανεμπόδιστα και άρα με το ίδιο το μαρξιστικό κριτήριο ο καπιταλισμός είναι ιστορικά προοδευτικός και κοινωνικά αμετακίνητος. Αν λοιπόν εξετάσει κανείς απομονωμένα και εμπειρικά τον παράγοντα τεχνολογία και το παράγοντα κατανάλωση σε μια συγκυρία όπως η μεταπολεμική (μέχρι το 1965-66) κινδυνεύει να φθάσει στο συμπέρασμα στο οποίο αυτοί θέλουν και το οποίο είναι βέβαια λαθεμένο.

Ο Μαντέλ, θέλοντας οπωσδήποτε να λάβει υπόψη του το εμπειρικό υλικό, προχώρησε σε μια μεθοδολογία παραγόντων ή συντελεστών “εν μέρει ανεξάρτητων” από ένα συνολικό πλαίσιο (εκείνο της μαρξιστικής ανάλυσης). Αυτή η μερική ανεξαρτησία των παραγόντων του επιτρέπει να επεξεργαστεί το εμπειρικό υλικό, προσπαθώντας έπειτα να συνδέσει αυτούς τους παράγοντες σ' ένα ενιαίο όλο εντός του οποίου θα αναδεικνύεται η μαρξιστική λογική. Έτσι όμως τα δεδομένα που απομονώνει ο κάθε παράγων χωριστά αποκόπτονται από τις ουσιαστικές σχέσεις που τα καθορίζουν. Αν π.χ. απομονώσουμε τις τεχνολογικές καινοτομίες από τις παραγωγικές σχέσεις μπορούμε πράγματι να προσδώσουμε στην τεχνολογική ανάπτυξη καθαυτή έναν προοδευτικό χαρακτήρα. Τον έχει όμως; Κατ' αρχήν το ύψος της ανόδου καθορίζει κάθε φορά στο επίπεδο του κύκλου και το βάθος της ύφεσης, τον αυτοκαταστροφισμό του κεφαλαίου, την έκταση της αυτοκαταστροφής του κατά την κρίση. παραγνωρίζεται έπειτα η γενική τάση μετατροπής των παραγωγικών δυνάμεων σε καταστροφικές με την οικονομία των εξοπλισμών και με την οικονομία του πολέμου. Αυτό δεν αφορά απλώς μέσα και εργασία που διατίθενται σ' αυτόν τον αντιπαραγωγικό τομέα, αλλά και τον προσανατολισμό των άλλων τμημάτων στην εξυπηρέτηση αυτού του τομέα. Σημαντικό ρόλο επίσης σ' αυτή την περίοδο παίζει η μείωση του ποσοστού χρησιμοποίησης (χρήσιμης διάρκειας) των εμπορευμάτων και η αχρήστευση παραγωγικών δυνάμεων (μέσων παραγωγής και εργασίας) που μένουν στο περιθώριο, μορφές κι αυτές της καταστροφικής σπατάλης. Τέλος η αδιαφορία του κεφαλαίου για το φυσικό περιβάλλον και τις φυσικές πηγές έχει προκαλέσει τις γνωστές οικολογικές καταστροφές. Έτσι η χρήση της τεχνολογίας μέσα στις δεδομένες παραγωγικές σχέσεις δεν μπορεί να χαρακτηριστεί προοδευτική. Και μόνον αν αδιαφορήσουμε για ουσιαστικά και κοινωνικά κριτήρια μπορούμε να θεωρήσουμε τη φάση συνολικής παρακμής του καπιταλισμού ως «ανάπτυξιακή φάση». Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη η δομική ανισομέρεια («υπεράναπτυξης» καταστροφικής και υπανάπτυξης), η ιμπεριαλιστική διάσταση του μονοπωλιακού και πολυεθνικού καπιταλισμού, τότε νομίζω ότι ο γενικός απολογισμός που διατυπώθηκε από το Λένιν στην αρχή του αιώνα ισχύει: Ο μονοπωλιακός — ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός είναι «αντίδραση σε όλη τη γραμμή».

Τι συμβαίνει όμως αν οι μερικώς “ανεξάρτητοι παράγοντες” γίνουν κριτήρια της ιστορικής μελέτης, γίνουν δηλαδή “ανεξάρτητες” μεταξύ τους μεταβλητές της ιστορικής εξέλιξης; Προκύπτει τότε μια «γενετική», εξελικτική εξήγηση σε μια σειρά φαινομένων που δεν έχει βέβαια σχέση με τον ιστορικό υλισμό. Το άθροισμα των μεταβολών που παρατηρούνται σε κάθε ανεξάρτητη μεταβλητή δεν μπορεί να αποδώσει τη λογική μιας καπιταλιστικής φάσης. Μια φάση ανάπτυξης δεν είναι το άθροισμα μερικών μεταβολών.

Προσπαθήσαμε επίσης στην έκθεση των ιδεών του Μαντέλ για την ύστερη φάση να συνδέσουμε τις αλλαγές με τις επιπτώσεις τους στην εργατική σύνθεση και πάλι. Προσπαθήσαμε δηλαδή να συνδέσουμε τα οικονομικά με τα πολιτικά του κείμενα. Για να δείξουμε ότι δεν μπορεί κανείς εύκολα να τον κατηγορήσει για «τεχνολογισμό». Το πρόβλημα σ' αυτό το επίπεδο είναι αλλού.

Ο Μαντέλ εναντιώθηκε σ' ένα δογματισμό που σε καμμία περίπτωση δεν ήθελε να παραδεχτεί ότι ο καπιταλισμός μπορεί πράγματι να ευνοήσει σε ορισμένους τομείς και για ορισμένους σκοπούς την τεχνολογική πρόοδο. Σ' ένα μειοψηφικό ρεύμα όπως το τροτσκιστικό, η «ορθοδοξία» παίζει σημαντικό ρόλο, τόσο για τη συνοχή των οπαδών, όσο και για την αντιπαλότητα των διχασμένων τροτσκιστικών ομάδων. Ίσως η εναντίωση αυτή να τον οδήγησε στην έμφαση του τεχνολογικού παράγοντα και της τεχνολογικής προόδου. Αν όμως ο καπιταλισμός μπορεί να αναπτύξει τις παραγωγικές δυνάμεις, τότε ο σοσιαλισμός μπορεί να παρουσιαστεί μόνον ως μια καλύτερη επιλογή, ως μια εναλλακτική πρόταση έναντι της καπιταλιστικής αλλοτρίωσης και σπατάλης. Δεν «εσωτερικεύεται» στην ταξική πάλη σαν αντικειμενικά καθορισμένος και ιστορικά αναγκάιος προσανατολισμός του πόλου της εργασίας, αλλά μάλλον σαν μια δυνατότητα την οποίαν το εργατικό κίνημα έχει κάθε συμφέρον να προτιμήσει. Ο Σοσιαλισμός αντί να είναι κίνημα πραγματικής κατάργησης των εκμεταλλευτικών και καταπιεστικών κοινωνικών σχέσεων, παρουσιάζεται λοιπόν ως εναλλακτική πρόταση καλύτερης κατανομής και χρήσης των παραγωγικών μέσων. Σ' αυτό βέβαια έπαιξε ρόλο η αδυναμία ιστορικής παρέμβασής του τροτσκισμού στα τεχαινόμενα του αιώνα. Ο περιορισμός στο προπαγανδιστικό επίπεδο ευνοεί ακριβώς την τάση μηχανικής αντιπαράθεσης αναγκάιου και δυνατόυ, την αντιπαράβολή υπαρκτού και εναλλακτικού. Άλλωστε το τροτσκιστικό κίνημα διαμορφώθηκε ως εναλλακτική στρατηγική απέναντι στη γραφειοκρατική παραμόρφωση, μια εναλλακτική δυνατότητα απέναντι στο σταλινισμό. Μα το εναλλακτικό είναι συνδεδεμένο μ' αυτό το οποίο αρνείται. Αν η άνηψη καταρρεύσει, αν η γραφειοκρατία ανασυγκροτηθεί σε ένα σύστημα «ιδιωτικού» καπιταλιστικού, τότε οι αντίστοιχες εναλλακτικές προτάσεις παραμένουν μετέωρες.

4. Γραφειοκρατία

4.1. Διαμόρφωση και παγίωση

Στα «ιστορικά» μέρη των προηγούμενων αναπτύξεων ασχοληθήκαμε με τις φάσεις του καπιταλισμού και του μπερσιαλισμού, με τις μεταβολές δηλαδή που παρατηρούνται στα πλαίσια ενός και του αυτού τρόπου παραγωγής.

Το πέρασμα από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό δε θέτει πλέον ζητήματα δυναμικής αλλά «διαχρονικής» ανάλυσης. Δεν πρόκειται δηλαδή για διαφορετικές φάσεις της «ίδιας» δυναμικής αλλά για το πέρασμα από έναν τρόπο παραγωγής σ' έναν άλλο, από ένα τύπο δυναμικής σ' έναν άλλο τύπο.

α. Το κριτήριο της αναπαραγωγής. Μια τέτοια διαχρονική ανάλυση είναι απαραίτητη όταν θέλουμε να εξετάσουμε τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής δομής. Αυτό κάνει και ο Μαρξ εξετάζοντας την καπιταλιστική «πρωταρχική συσσώρευση». Προχωρεί σε μια «γενεαλογική» ανάλυση, στη διερεύνηση των ιδιαίτερων τρόπων προέλευσης των στοιχείων εκείνων που αρχίζουν να συλλειτουργούν στην πρώτη, «απλή» εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αλλά η καπιταλιστική δομή παγώνεται με τη διερυμμένη αναπαραγωγή. Δεν πρόκειται μόνον για αναπαραγωγή εμπορευμάτων και υπεραξίας αλλά πιο θεμελιακά για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στο συλλογικό καπιταλιστή και το συλλογικό εργάτη. Καθώς οι σχέσεις αναπαράγονται, αποκτούν συν τω χρόνω μια μορφή κανονική, απαλλάσσονται δηλαδή από το στοιχείο του αυθαίρετου, του τυχαίου, της εξαιρέσεως. Η κοινωνική σταθεροποίηση ενός τρόπου παραγωγής είναι ακριβώς όπως λέει ο Μαρξ η «σχετική του απελευθέρωσης» από το τυχαίο.

Όταν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής παγώνεται, μπορούμε μέσα από τη λειτουργία του ν' αναλύσουμε τις τάσεις και τις αντινομίες του συστήματος.

Σύμφωνα με τον ιστορικό υλισμό οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις εντάσσονται πάντοτε σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Στους εκμεταλλευτικούς τρόπους παραγωγής οι κοινωνικές σχέσεις επιτρέπουν σε ορισμένους (κατέχοντες) να ιδιοποιούνται την εργασία άλλων (μη κατέχοντες). Εδώ έγκειται η ταξική εξουσία, η οποία στο πολιτικό επίπεδο προσδίδει ένα ταξικό χαρακτήρα στο συνασπισμό εξουσίας και στο κράτος.

Εκεί όπου για ιστορικούς λόγους συνυπάρχουν στον ίδιο κοινωνικό σχηματισμό δύο τρόποι παραγωγής, είτε πρόκειται για προδρομικές εμφανίσεις ενός νέου τρόπου μέσα στο πλαίσιο του παλαιού, είτε για επιβιώσεις του παλαιού μέσα στο πλαίσιο του νέου, ο ένας από τους δύο βρίσκεται σε δεσπόζουσα θέση και καθορίζει την ταξική φύση της κοινωνίας.

Αντίθετα ο Μαντέλ χαρακτηρίζει το ρώσικο μετεπαναστικό μόρφωμα ως «μεταβατικό» — δίνοντας όμως σ' αυτήν την έννοια τα χαρακτηριστικά i) του οικονομικά αθεμελίωτου ii) του κοινωνικά αδόμητου iii) και συνδυαστικά «αναποφάιστου». Επειδή αντιλαμβάνεται τη σοβαρότητα του εγχειρήματος, αναζητεί ιστορικά παραδείγματα κοινωνικών μορφωμάτων που παρουσιάζουν τα «ίδια» αυτά χαρακτηριστικά λέγοντας:

«Η έννοια του σταδίου μετάβασης, η έννοια μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε μετάβαση ανάμεσα σε δυο διαδοχικούς τρόπους παραγωγής... δεν είναι απομονωμένο φαινόμενο που περιορίζεται στην σοβιετική κοινωνία και στην προβληματική του περάσματος από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Είναι ένα φαινόμενο που εκδηλώνεται με πολύ πιο ευρύ τρόπο στο σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας» [Σελτ. 1977, σ. 35].

i) Κατ' αρχήν ο Μαντέλ κάνει την διάκριση ανάμεσα στις σχέσεις παραγωγής και τον τρόπο παραγωγής, υποστηρίζοντας ότι στα μεταβατικά μορφώματα οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής μπορεί να είναι άτυπες και αθεμελίωτες· να μην ενσωματώνουν δηλαδή έναν ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής. Αυτό προτάσσεται ως ένα απαραίτητο «θεωρητικό κλειδί» για να συλληφθεί η κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα της Σοβιετικής Ένωσης» [Σελτ. 1977, σ. 8].

«Είναι σωστό κανείς να πει ότι δεν υπάρχει κοινωνικός σχηματισμός χωρίς ιδιαίτερες παραγωγικές σχέσεις, αλλά είναι λάθος να πει ότι κάθε ιδιαίτερη σχέση παραγωγής συνεπάγεται την ύπαρξη ενός τρόπου παραγωγής που να είναι ιδιαίτερος ή να επικυριαρχεί. Πιστεύω ακριβώς ότι μια από τις ουσιώδεις διακρίσεις ανάμεσα στις περιόδους μετάβασης και τα “μεγάλα προοδευτικά στάδια” της κοινωνίας όπως λέγει ο Μαρξ στην “Εισαγωγή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας” είναι ότι οι μεταβατικές περίοδοι δεν έχουν τρόπο παραγωγής που να τους είναι ιδιαίτερος, ενώ τα μεγάλα προοδευτικά στάδια στην ιστορία της ανθρωπότητας χαρακτηρίζονται εξ ορισμού από ιδιαίτερους τρόπους παραγωγής» [Μαντέλ 1977, σ. 8,9].

Όντως από την πλευρά του ιστορικού υλισμού είναι δύσκολο να το παραδεχθεί κανείς. Η άρνηση αυτή οικονομικής θεμελίωσης των παραγωγικών σχέσεων έχει στόχο να παραμεριστεί το ζήτημα της αναπαραγωγής που όπως είπαμε παγιώνει μια δομή.

ii) Στο επίπεδο των οικονομικά αθεμελιωτών παραγωγικών σχέσεων, ο Μαντέλ αποδέχεται ότι οι σχέσεις αυτές είναι οικονομικά εκμεταλλευτικές, πολιτικά καταπιεστικές και ιδεολογικά αλλοτριωτικές, και ότι φορέας αυτής της εκμετάλλευσης είναι η γραφειοκρατία. Επειδή όμως τα μέσα παραγωγής τα κατέχει το κράτος, δεν υπάρχει τρόπος να συνδεθεί το ατομικό συμφέρον του κάθε γραφειοκράτη με την εκμεταλλευτική λογική του συστήματος: «είναι αδύνατον για ένα σύστημα διοίκησης που θεμελιώνεται στο ατομικό συμφέρον των γραφειοκρατών ν' αποκτήσει μια αυθεντική εσωτερική λογικότητα» [Μαντέλ, Σελτ. 1977, σ. 20].

Η ατομοκεντρική προσέγγιση του Μαντέλ που συνδέει το οικονομικό κίνητρο του ατόμου με την προσωπική κατοχή παραγωγικών μέσων απομακρύνει έτσι και πάλι το ζήτημα της αναπαραγωγής, δηλαδή μιας παγιωμένης δομής, όπου η αποξενωμένη από τα παραγωγικά μέσα τάξη ως σύνολο αντιπαράκειται με την κατέχουσα τάξη (ο συλλογικός εργάτης με το συλλογικό καπιταλιστή).

iii) Ο Μαντέλ διαχωρίζει την σχεδιασμένη κρατική κατανομή των παραγωγικών δυνάμεων (παραγωγικών μέσων και εργατικής δύναμης) την οποία συνδέει με το σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής,

από τις εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις που θεωρεί καπιταλιστικό χαρακτηριστικό και πολύ σωστά μάλιστα. Χαρακτηρίζοντας όμως το μεταβατικό καθεστώς με μια διπλή άρνηση μη-σοσιαλιστικό, μη-καπιταλιστικό αποφεύγει το κρίσιμο ζήτημα του εντοπισμού (πού είναι σοσιαλιστικό το καθεστώς; και πού καπιταλιστικό;) και της επικυριαρχίας του ενός στοιχείου πάνω στο άλλο.

Φυσικά, σ' ένα τέτοιο ασταθεροποίητο καθεστώς, οικονομικά αθεμέλιωτο, κοινωνικά αδόμητο, συνδυαστικά αναποφάσιστο είναι αδύνατον να τεθεί το πρόβλημα της αναπαραγωγής που είναι κυρίως αναπαραγωγή των σχέσεων που επικρατούν στην παραγωγή.

Όπως ο Μαντέλ εγκατέλειψε τα σχήματα αναπαραγωγής ως κριτήριο διαφορισμού των καπιταλιστικών φάσεων χάριν των ανεξάρτητων συντελεστών, που περιγράφουν κατά τη γνώμη του καλύτερα την κάθε φάση, έτσι εξαιρεί και το γραφειοκρατικό μόρφωμα από τα κριτήρια του ιστορικού υλισμού για να δώσει ελευθερία στην περιγραφική του μέθοδο. Φυσικά, αν αυτά τα μαρξιστικά κριτήρια δεν έδιναν στην ιστορική έρευνα γόνιμο προσανατολισμό και ήταν ανίκανα να συλλάβουν την κοινωνική πραγματικότητα και ιδιαίτερα τις κοινωνικές αλλαγές, θα ήταν δογματισμός στείρος να προσκολληθούμε σ' αυτά. Και αν η έρευνα του Μαντέλ δίνει καλύτερα αποτελέσματα θα πρέπει να την υιοθετήσουμε. Αυτό θα το δούμε παρακάτω.

β. Η διαμόρφωση της γραφειοκρατικής δομής. Στις έκτακτες περιστάσεις του εμφυλίου και του «πολεμικού κομμουνισμού», είναι αδύνατον να μιλήσει κανείς για οποιεσδήποτε προϋποθέσεις μελλοντικής παγίωσης. Τα έκτακτα μέτρα βρίσκουν πάντοτε συγκυριακές δικαιολογίες. Μπορούμε παρ' όλα αυτά να συγκρατήσουμε δύο αλληλένδετα ζητήματα.

Ο εμφύλιος οδήγησε σε μια μεγάλη καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων της Ρωσίας (συρρίκνωση της βιομηχανικής βάσης που από μόνη της σημαίνει περιορισμό της εργατικής τάξης και απώλεια των εργατών που χάθηκαν στα μέτωπα). Καθώς ο Λένιν δήλωσε ότι το προλεταριάτο με τη μαρξιστική έννοια δεν υπήρχε στη Ρωσία (μετά την αιμορραγία του εμφυλίου), ο ηγέτης της Εργατικής αντιπολίτευσης μέσα στο Μπολσεβίκικο κόμμα Σλιάπνικωφ του έδωσε «συγχαρητήρια» που αντιπροσωπεύει την πρωτοπορία της τάξης που δεν υπάρχει. Η ειρωνική αυτή παρατήρηση έχει μια τραγική διάσταση.

Κατά δεύτερο λόγο, η συγκέντρωση της εξουσίας εις βάρος του κομματικού συνεδρίου και των τοπικών συμβουλίων, στηρίχτηκε στην υπερτροφία του διοικητικού μηχανισμού. Όταν ο Λένιν λοιπόν σ' αυτές τις δύσκολες περιστάσεις δηλώνει ότι ο κρατικός καπιταλισμός θα σημαίνει για τη Ρωσία «τάξη και πρόοδο», όταν εκλαμβάνει ως μοντέλο τη γερμανική κρατική επιχείρηση των ταχυδρομείων, προφανώς κλίνει προς έναν διευθυντισμό. Η κρατική διεύθυνση δεν θα μπορούσε όμως να αναληφθεί παρά από την κρατική υπαλληλία.

Επειτα και πάλι «προσωρινά», αποκαθίσταται με την Νέα Οικονομική πολιτική, η ρύθμιση της αγοράς.

Ο Μαντέλ θεωρεί ότι από το 1923 ο Τρότσκι ανέπτυξε μια «εναλλακτική οικονομική στρατηγική». Αυτός είναι και ο τίτλος του τέταρτου κεφαλαίου του βιβλίου του πάνω στον Τρότσκι [1992, σ. 59-71]. Εναλλακτική στρατηγική σ' αυτό το πλαίσιο σημαίνει ότι σε αντίθεση με τη γραφειοκρατική διαμόρφωση ο Τρότσκι είχε προκρίνει μια διαμόρφωση προς σοσιαλιστική κατεύθυνση: «Ο Τρότσκι και ο Πρεομπραζένσκι έθεσαν τα μακρόχρονα ζητήματα: Ποιες οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες θα μπορούσαν να αναζωπυρώσουν μια παλιννόρθωση του καπιταλισμού; Ποιες θα μπορούσαν να αναζωπυρώσουν την ανάπτυξη του σοσιαλισμού;» [Μαντέλ, 1992, σ. 63].

Δύο είναι οι σημαντικές στιγμές αυτής της «εναλλακτικής στρατηγικής». Η οικονομική πλατφόρμα της Αριστερής αντιπολίτευσης (1923) και η οικονομική πρόταση της Ενιαίας Αντιπολίτευσης (1926-27).

Στην Αριστερή αντιπολίτευση «οικονομολόγος» ήταν ο Ευγένιος Πρεομπραζένσκι. Μιλούσε για την ανάπτυξη της κρατικής οικονομίας και τη μετάβαση σ' ένα οργανωμένο σύστημα συσσώρευσης. Επειδή ακριβώς η Επιτροπή Κρατικού Σχεδιασμού (Γκόσπλαν) ήταν ο «εγκέφαλος» της συσσώρευ-

σης, και επειδή ο «εγκέφαλος» ήταν σοσιαλιστικός, ονόμασε την πρωταρχική συσσωρευση «σοσιαλιστική» και την εγκατάσταση κρατικών αγροτικών μονάδων στις μακρινές περιφέρειες «σοσιαλιστική» αποικιοποίηση. Μα για να μην είναι το υπερπροϊόν με το οποίο γίνονται οι επενδύσεις (η συσσωρευση) καθαρή υπεραξία, χρειάζονται σοσιαλιστικές παραγωγικές σχέσεις. Εάν εναποτίθεται το πράγμα στον σοσιαλιστή «εγκέφαλο» έχουμε καθαρή υποκατάσταση, την οποίαν ο νεαρός Τρότσκυ είχε καταγγείλλει στο πολιτικο-οργανωτικό επίπεδο. Αν η υποκατάσταση της εργατικής τάξης από το κόμμα, του κόμματος από τη Κεντρική Επιτροπή κ.τ.λ. δε φέρνει το σοσιαλισμό, αυτό κατά μείζονα λόγο ισχύει στην οικονομία.

Είναι πάντως προς τιμήν του Προεμπραξένσκυ ότι σαφώς ομιλούσε για τον καπιταλιστικό ρόλο της κρατικής τράπεζας και ότι δεν μάσαγε τα λόγια του μιλώντας για «εκμετάλλευση» των αγροτών [βλ. Προεμπραξένσκυ 1922].

Αντίθετος με τον παλιό φίλο και συνεργάτη του Προεμπραξένσκυ, ο Ν. Μπουχάριν [1925, σ. 133-136], που θεωρούσε την εργατική-αγροτική συμμαχία ως αρχή αδιαπραγμάτευτη, χρησιμοποίησε μια «κομπότερη» έκφραση: «μεταβίβαση αξιών από την ύπαιθρο στην πόλη». Αρνείται όμως να χαρακτηρίσει αυτή τη σχέση ως εκμεταλλευτική, χρησιμοποιώντας το κριτήριο της αναπαραγωγής. Η σχέση κρατικής βιομηχανίας και αγροτικής παραγωγής δεν είναι εκμεταλλευτική διότι δε θέλει ν' αναπαράξει το διαχωρισμό των τάξεων, μα κινείται προς την αντίστροφη κατεύθυνση: θέλει να υπερβεί την αντίθεση πόλης και χωριού, εργατικής τάξης και αγροτιάς. Όπως και νάχει, φαίνεται καθαρά ότι μέχρι τότε το αποφασιστικό παιχνίδι που αφορά το βιομηχανικό υπερπροϊόν και τη στερέωση των σχέσεων απόσπασής του δεν είχε ακόμη παιχτεί.

Ο Μαντέλ πάντως σημειώνει ότι στις προτάσεις του Προεμπραξένσκυ δεν υπήρχε κανένα στοιχείο καταπίεσης. «Ο συνεργατικός και κρατικός τομέας στη γεωργία έπρεπε ν' αναπτυχθούν με την εθελοντική συνεργασία των φτωχών χωρικών. Η είσοδος στους συνεταιρισμούς δε θα γινόταν κυρίως με τη χρήση προπαγανδιστικών και εκπαιδευτικών μέτρων, αλλά θα μπορούσε να επιτευχθεί από τα υλικά συμφέροντα των ίδιων των φτωχών χωρικών» [Μαντέλ 1992, σ. 64]. Εκείνο πάνω που δεν τίθεται ούτε από τον Προεμπραξένσκυ ούτε από τον Τρότσκυ είναι το ζήτημα της φύσης των παραγωγικών σχέσεων. Αυτό φαίνεται και από την απροθυμία να συνδεθεί η Αριστερή αντιπολίτευση με το διεκδικητικό κίνημα των εργατών. Η πραγματική πτώση των μισθών (που ήταν μισθοί πείνας), και συχνά-πυκνά η μη καταβολή τους δημιούργησε μια δυσφορία που ξέσπασε σε ανεπίσημες απεργίες το καλοκαίρι του 1923, μια που ούτε τα επίσημα συνδικάτα ούτε οι κομματικοί ηγέτες έχουν διάθεση να δώσουν φωνή στα δίκαια αιτήματα.

Σ' αυτό το σημείο το φυλλάδιο του Τρότσκυ «Νέα Πορεία» (που αποτελεί την πρώτη σύνοψη του «τροτσκισμού») παρουσιάζει ένα εύγλωττο κενό, το οποίο ο Τόνυ Κλιφ σχολιάζει και εξηγεί ως εξής: «Σκιαγραφώντας τα μειονεκτήματα της “Νέας Πορείας” δεν θα έπρεπε να αγνοήσουμε μια προφανή παράλειψη: το ζήτημα των μισθών που τόσο έφλεγε τους εργάτες εκείνον τον καιρό, απουσιάζει. Η αποτυχία της Αντιπολίτευσης να ταυτιστεί με την υπόθεση των βιομηχανικών εργατών ήταν μια από τις μεγαλύτερες αδυναμίες της. Στην πραγματικότητα η αναταραχή στα εργοστάσια παρέλυνε τον Τρότσκυ· φοβόταν μήπως διχάσει το κόμμα και ενθαρρύνει την αντεπανσταση. Έτσι ο Τρότσκυ βρίσκεται στην αρπάγη μιας αντίφασης: Η εργοστασιακή αναταραχή του 1923 μπορεί να ήταν ένα έναυσμα για τη “Νέα Πορεία”, αλλά ήταν επίσης μια χειροπέδη.

Έτσι «ο Σλίμπνικωφ, ο προηγούμενος ηγέτης της Εργατικής Αντιπολίτευσης, μπόρεσε να υποστηρίξει ότι “δεν υπάρχει κανείς λόγος να ξεχωρίσουμε το σύντροφο Τρότσκυ στα ζητήματα της γραμμής από τα άλλα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής” και ότι ο Τρότσκυ ο οποίος απλώς ήθελε μεγαλύτερη συγγένρωση της βιομηχανίας και μεγαλύτερη δύναμη στα χέρια της Επιτροπής Σχεδίου (γκόσπλαν) ήταν αδιάφορος για την “τύχη της εργατικής τάξης”» [Κλιφ, 1991, σ. 39, 40].

Η Ενιαία αντιπολίτευση (1926-27) ήταν κυρίως μια συμμαχία ανάμεσα στην Αριστερή Αντιπολίτευση του 1923 και τη συσπείρωση γύρω από τους Ζηνόβιεφ και Κάμενεφ. Σύμφωνα με τον Ερνέστ

Μαντέλ προγραμματικός στόχος ήταν μια περισσότερο γρήγορη αλλά διόλου βεβαιωμένη εκβιομηχάνιση:

«Η αναγκαία επιτάχυνση στην εκβιομηχάνιση είναι αδύνατη δίχως μια συστηματική και αποφασιστική μείωση του κόστους παραγωγής κι επίσης των χονδρικών και λιανικών τιμών, ούτε μπορεί να επιτευχθεί χωρίς προσαρμογή στις τιμές της διεθνούς αγοράς» [παρατίθεται από τον Μαντέλ, 1992, σ. 66].

Η μείωση του κόστους της παραγωγής που είναι απαραίτητη για αυξημένο ρυθμό συσσώρευσης τίθεται στην Πλατφόρμα της ενιαίας Αντιπολίτευσης ως προϋπόθεση για τη μείωση των τιμών. Αν δεν αναφερθεί αυτό το σημείο, είναι ακατανόητο το απόσπασμα που παραθέτει ο Μαντέλ. Αλλά μείωση του κόστους, στις δοσμένες συνθήκες, σημαίνει εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης, η οποία μάλιστα προωθείται από τη Γραμματεία και την πλειοψηφία του Κόμματος ως «εξορθολογισμός της εργασίας».

Καθώς όμως λέγει η ίδια Πλατφόρμα: *«Η ιδιοποίηση της υπεραξίας από ένα εργατικό κράτος δεν είναι βέβαια εκμετάλλευση. Καταρχήν όμως έχουμε ένα εργατικό κράτος με γραφειοκρατικές παραμορφώσεις. Ο διογκούμενος και προνομιούχος διοικητικός μηχανισμός καταβροχθίζει ένα πολύ σημαντικό μέρος της υπεραξίας μας»* [Ενιαία Αντιπολίτευση, 1927, σ. 13]. Δεν είναι βέβαια επειδή ο Μαξ κόλλησε την έννοια της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης με την έννοια της υπεραξίας που θα πρέπει σώνει και καλά να επιμένουμε σ' αυτή τη σύνδεση. Όμως υπάρχει· διότι η εργατική τάξη δεν έβλεπε (ούτε είδε) πως αυτός ο μηχανισμός απόσπασης και ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος λειτουργεί προς όφελός της.

Αντίθετα η «διογκούμενη» γραφειοκρατία έβλεπε πολύ καθαρά ότι η κρατική ιδιοκτησία και ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος λειτουργεί προς όφελός της υπερασπίζοντας το «κράτος» της με αποφασιστικότητα απέναντι στους άμεσους παραγωγούς.

Η ενιαία αντιπολίτευση στις πρακτικές της προτάσεις τάχθηκε κατά της επιμήκυνσης του οκτάωρου, υπέρ της σύνδεσης της αμοιβής με την παραγωγικότητα [βλ. ίδιο, σ. 20]. Για το πρώτο μπορούμε να πούμε ότι «κάτι είναι» αλλά το δεύτερο πώς μπορούμε να το εξοικονομήσουμε;

Αργότερα, εξόριστος πια ο Τρότσκι, θα γράψει ένα κείμενο το οποίο ο Μαντέλ θεωρεί από τα καλύτερα της περιόδου 1929-1933: «Η σοβιετική οικονομία σε κίνδυνο». Εκεί προκρίνει για τη μεταβατική περίοδο τρία στοιχεία: την κρατική σχεδιοποίηση, την αγορά και τη σοβιετική δημοκρατία. Η γραφειοκρατία πιστεύοντας ότι διαθέτει ένα αλάνθαστο σχεδιαστικό εγκέφαλο, αποφάσισε ότι μπορεί να κάνει χωρίς την ανάπτυξη της αγοραίας ζήτησης και τη δημοκρατική έκφραση.

Στο μεταξύ οι άλλοι ηγέτες της Ενιαίας και Αριστερής αντιπολίτευσης θεώρησαν ότι η ταχεία εκβιομηχάνιση και η βίαιη κολλεκτιβοποίηση που ανέλαβε η κομματική διεύθυνση υπό τον Στάλιν, σήμαινε υιοθέτηση των δικών τους απόψεων και αποφάσισαν να υποκύψουν. Ακόμα και οι ηγέτες της πρώτης Εργατικής Αντιπολίτευσης, ο Σλιάπνικωφ και ο Μεντβέντεφ.

4. II. Γραφειοκρατικό σχέδιο και παραγωγικές σχέσεις

«Πρέπει ν' αρχίσουμε λέγοντας ότι οι σχέσεις παραγωγής στη Ρωσία θεμελιώνονται σε μια σχεδιασμένη οργάνωση της μεγάλης παραγωγής βασισμένης στην κρατική ιδιοκτησία —αλλά που είναι μια μορφή κοινωνικής ιδιοκτησίας— την κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και επίσης ότι είναι αναμφίβολη η ανωτερότητα αυτής της πλευράς της σοβιετικής οικονομίας» [Μαντέλ Σεπτ. 1977, σ. 19].

Όπως μάλιστα λέγει χαρακτηριστικά ο Μαντέλ, δεν μπορείς είτε στη Ρωσία είτε στις Λαϊκές Δημοκρατίες να πας σ' ένα μεσιτικό γραφείο ν' αγοράσεις ένα εργοστάσιο και να φύγεις με τα κλειδιά στο χέρι [βλ. 1972, σ. 10].

Μα φυσικά, όπως λέγουν άλλοι, ο Μαξ και ο Ένγκελς εν προκειμένο, είναι δυνατή η κατάργηση της προσωπικής ιδιοκτησίας μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής. Πρόχειρο παράδειγμα αποτελεί ο κρατικός τομέας των καπιταλιστικών κρατών που δεν είναι βέβαια ιδιωτι-

κή περιουσία αλλά μια μορφή καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Αντίθετα ο Μαντέλ φαίνεται να θεωρεί ότι ο καπιταλισμός περιορίζεται αποκλειστικά στον καπιταλισμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Και όσο δύσκολο είναι να παραδεχτεί τη συλλογική ιδιοκτησία της γραφειοκρατίας επί των παραγωγικών μέσων, άλλο τόσο του είναι να δεχτεί την αποξένωση της ρώσικης εργατικής τάξης απ' αυτά. Υποστηρίζει λοιπόν ότι οι εργάτες έχουν «πραγματικές εξουσίες και πραγματικά δικαιώματα που οφείλονται στην Οκτωβριανή επανάσταση και που ακόμα σήμερα είναι υπολογίσιμα. ... «Διότι δεν υπάρχει αγορά εργασίας στην ΕΣΣΔ γιατί ένας διευθυντής επιχείρησης, αντίθετα από το διευθυντή ενός καπιταλιστικού τραπεζίτη είναι παράνομο, αν δεν είναι πολύ συχνά αδύνατον ν' απολύσει έναν εργάτη, γιατί η εξασφάλιση εργασίας είναι απείρως πιο μεγάλη από τις καπιταλιστικές χώρες —ας μην υπερβάλλουμε, ας μην πούμε ότι είναι απόλυτη— υπάρχει η δυνατότητα για τους σοβιετικούς εργάτες να επιβάλλουν στο εσωτερικό των επιχειρήσεων μια σειρά από πράγματα, όπως ένα ρυθμό εργασίας πιο αργό, που δε συμβαίνουν στις καπιταλιστικές χώρες». [Σεπτ. 1977, σ. 24].

Φυσικά, δεν μπορούμε από την έλλειψη ανεργίας να συνάγουμε το μη καπιταλιστικό χαρακτήρα της κρατικοποίησης. Και ο Χίτλερ, δια της πολεμικής βιομηχανίας, έβαλε τέρας στην ανεργία. Είναι επίσης φανερό ότι η αγορά εργασίας δεν είχε καταργηθεί. Γιατί τι άλλο ήταν η εργατική δύναμη στη Ρωσία; Δεν ήταν εμπόρευμα το οποίο μπορούσε να αγοράσει το κράτος έναντι μισθού;

Πώς συμβαίνει να υπάρχει εμπορευματοποιημένη παραγωγή στη Ρωσία; Ο Μαντέλ υποστηρίζει ότι υπάρχει βεβαίως μια υλική βάση της αγοραίας πραγματικότητας κι αυτό οφείλεται στην «ανεπαρκή κοινωνικοποίηση της παραγωγής» [σ. 39].

«Οι συνθήκες αυτές ήταν μη σοσιαλιστικές επειδή παρέμειναν εκμεταλλευτικές, εξαιρετικά καταπιεστικές και αλλοτριωτικές» [σ. 40]. Αλλά εις πέσμα της λογικής, το ζήτημα της εκμετάλλευσης μεταφέρεται στη σφαίρα της διανομής. Υπάρχει, λέει ο Μαντέλ, ανισότητα στις δυνατότητες κατανάλωσης ενός εργάτη και ενός γραφειοκράτη κι έχει απόλυτο δίκιο. Μα ο μαρξιστής Μαντέλ γνωρίζει ότι η παραγωγή είναι το καθοριστικό και όχι η διανομή ως τροτσιστής όμως που πρέπει να υπερασπίσει την ιδιαίτερη παράδοση του επ' αυτού του σημείου, λημονεί το κύριο και μεταθέτει τη συζήτηση στο δευτερεύον.

Οι εργαζόμενοι, αφού το περισσότερο καιρό δεν τολμούσαν να εκδηλωθούν ανοικτά με απεργίες, κατέφυγαν στην παθητική αντίσταση, στην «κλοπή χρόνου», στη «λαφυραγωγία» των μηχανών και των εξαρτημάτων [βλ. Haraszti 1975], στη δολιοφθορά, στην εκδίκηση κατ' εκείνων που ανέβαζαν τις νόρμες, πράγμα που έδειχνε ότι αυτήν εκεί την κρατική ιδιοκτησία δεν την αισθανόντουσαν ως δική τους. Αλλιώς πως να εξηγηθεί ότι η «παραγωγικότητα» της εργασίας ήταν το κατ' εξοχήν πρόβλημα για τη γραφειοκρατία, δικό της πρόβλημα και όχι των εργατών;

Βεβαίως ο Μαντέλ παραδέχεται ότι «οι κοινωνικές συνθήκες» στη Ρωσία (δηλαδή οι κοινωνικές σχέσεις, τι άλλο;) «παρέμειναν εκμεταλλευτικές, εξαιρετικά καταπιεστικές και αλλοτριωτικές» [Μαντέλ, 1992, σ. 40]. Αυτά τα τρία χαρακτηριστικά περιγράφουν με σαφήνεια και πληρότητα στα τρία βασικά επίπεδα, οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό, την ύπαρξη μιας ταξικής κοινωνίας. Το πρόβλημα είναι ότι δεν προχωρεί στην ανάλυση του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα αυτής της κοινωνίας με όρους συσσώρευσης κεφαλαίου. Ακριβώς επειδή υπάρχει η αγοραία και μισθωτή σχέση, το κράτος μπορεί να ιδιοποιείται υπερεργασία και υπερπρόϊόν. Κι επειδή μάλιστα το κράτος είχε τη δυνατότητα να ορίζει μονοπωλιακά την τιμή της εργατικής δύναμης μπορούσε να την συμπιέσει, κι ακόμη ν' ανακηρύξει την παρασιτική επιστασία του γραφειοκράτη ως «εργασία ποιοτικώς ανώτερη», πλάσιας δηλαδή αξίας από την «κοινή» εργασία.

Η Ρωσία δεν έγινε με τίποτε άλλο δεύτερη βιομηχανική δύναμη στον κόσμο, παρά με την απόσπαση υπεραξίας. Και φορέας των εκμεταλλευτικών σχέσεων ήταν η γραφειοκρατία που με τη λεγόμενη «οικονομία των διαταγών» ενσάρκωνε μέσα στις παραγωγικές σχέσεις την προσαγωγή του κεφαλαίου: συσσώρευση για τη συσσώρευση, για να ξεπεράσουμε τους ανταγωνιστές, για να «ξεπεράσουμε τις δυτικές, καπιταλιστικές χώρες»!

Ο Μάττικ [1969, σ. 294] σε μια βιβλιοκριτική της «Μαρξιστικής Πραγματείας της Οικονομίας» περιγράφει την ταξική διπολικότητα ως εξής:

«Φυσικά και υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στον καπιταλισμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων και τον κρατικό καπιταλισμό. Αλλά αυτές αφορούν την άρχουσα και όχι την υποταγμένη τάξη, της οποίας η κοινωνική θέση παραμένει η ίδια και στα δυο καθεστώτα. Από την πλευρά των αστών ο κρατικός καπιταλισμός μπορεί να τους φαίνεται ότι είναι “σοσιαλισμός” γιατί τους στερεί πράγματι από τα συνήθη προνόμιά τους, αλλά για τους εργάτες αυτός ο “σοσιαλισμός” σημαίνει απλώς μια νέα ομάδα εκμεταλλευτών. Για τους νέους ιθύνοντες το σύστημα διαφέρει από τον καπιταλισμό και μόνο από το γεγονός της δικής τους ύπαρξης· επίσης από τις οικονομικές και θεσμικές αλλαγές που έκαναν για να στερεώσουν τη νέα τους θέση. Κρατικός καπιταλισμός φαίνεται να είναι η πιο κατάλληλη ονομασία γι’ αυτό το σύστημα και αν ο Μαντέλ έχει στο σημείο αυτό αντίρρηση, θα πρέπει να θυμηθεί ότι ο Λένιν και οι παλιοί μπολσεβίκοι μιλούσαν για το Ρωσικό κράτος με αυτούς τους όρους. Κατά τη γνώμη τους ο κρατικός καπιταλισμός ήταν ανώτερος από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και εξ αυτού πλησιέστερος προς τον μελλοντικό σοσιαλισμό. Αυτό το “στάδιο” που λαβημένα οι μπολσεβίκοι θεώρησαν ως μετάβαση προς το σοσιαλισμό μόνον αργότερα μπόρεσε να πλαστογραφηθεί ως “σοσιαλισμός”».

Μένοντας πιστός στην παράδοση του Τρότσκι, ο Ερνέστ Μαντέλ αρνείται να χαρακτηρίσει αυτό το γραφειοκρατικό σύστημα ως σύστημα κεφαλαιο-κρατικής εκμετάλλευσης. Μου φαίνεται ότι πλην των προαναφερθέντων επικαλείται και τρεις άλλους λόγους:

- i) ότι η κρατικοποίηση είναι «ανεπαρκής» κοινωνικοποίηση [1992, σ. 39].
- ii) ότι «η σχεδιοποίηση είναι ένα ορισμένο σύστημα ανθρώπινων σχέσεων παραγωγής που εξασφαλίζει τον άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που παρέχεται από τους παραγωγούς» [1972, σ. 12].
- iii) ότι το σύστημα δεν γνωρίζει κρίσεις [βλ. 1977, σ. 17].

Ο Μαντέλ αναζητά την υλική βάση των εκμεταλλευτικών συνθηκών, της λειτουργίας του νόμου της αξίας, των εμπορευματικών χρηματικών σχέσεων στην «ανεπαρκή κοινωνικοποίηση». Η κρατικοποίηση δεν είναι ακόμα κοινωνικοποίηση· είναι «ανεπαρκής κοινωνικοποίηση»: «Οι παραγωγοί που δε συνιστούν ακόμα ελεύθερο συνεταιρισμό, δεν έχουν άμεση πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και στα καταναλωτικά αγαθά» [Μαντέλ 1992, σ. 39].

Η κατηγορία της «ανεπάρκειας» σε σχέση με την κοινωνικοποίηση, (όπως και οι κατηγορίες της «μερικότητας» ή της «μετάβασης» έτσι όπως χρησιμοποιούνται) επιτρέπουν στο Μαντέλ να διαπιστώνει το εκμεταλλευτικό και καταπιεστικό γεγονός, χωρίς όμως να προδίδει την τροτσκιστική παράδοση. Φαίνεται όμως ότι έχουμε ανάγκη ριζικότερων όρων για να εκφράσουμε τη διαφορά κρατικοποίησης και κοινωνικοποίησης. Είναι διαφορετικό πράγμα η κρατικοποίηση που γίνεται εν ονόματι της κοινωνίας και διαφορετικό η κοινωνικοποίηση κατά την οποία, όπως τόνισε ο Ένγκελς στο “Αντι-ντύρινγκ”, από τον ένα τομέα στον άλλο η κρατική παρέμβαση γίνεται περιττή και έπειτα εξαφανίζεται.

Αντί για κρατική αποδυνάμωση υπέρ της κοινωνίας είχαμε ενδυνάμωση του κράτους κατά της κοινωνίας. Αντί κοινωνικής κυριότητας και κυριαρχίας πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις είχαμε κρατική κυριότητα των παραγωγικών μέσων και εκμετάλλευση της παραγωγικής τάξης.

ii) Σαν συνέπεια της ίδιας σκέψης μπορούμε να πούμε ότι η οργάνωση της παραγωγής (σχέδιο) ενσαρκώνει αυτές τις ταξικές σχέσεις, κατανέμοντας διευθύνοντες και επιστάτες από τη μια πλευρά και μισθωτούς, εκτελεστές των εντολών του κεφαλαίου από την άλλη. Άλλο είναι το κρατικό σχέδιο διεύθυνσης των παραγωγικών δυνάμεων και άλλο ο κοινωνικός σχεδιασμός που από τη φύση του είναι αντίθετος με τις εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις. Αντίθετα ο τελευταίος συνεπάγεται την ικανότητα της κοινωνίας να ορίζει τις ανάγκες της, να υπολογίζει τον αναγκαίο χρόνο εργασίας που θα διαθέσει, της υπερεργασίας που θ’ αφιερώσει στην περαιτέρω ανάπτυξη, κάνοντας έτσι (κι εδώ παίζει η διαλεκτική: ανεπαρκώς στην αρχή έπειτα επαρκώς) αναλογική κατανομή των μέσων παραγωγής και καταναλωτικών αγαθών. Βάσει κοινωνικών προϋποθέσεων (οικονομικών, πολιτικών και

ιδεολογικών) γίνεται το κοινωνικό σχέδιο. Μα όπως έλεγε η πραγματικότητα το «υπαρκτό» σχέδιο της γραφειοκρατίας εξυπηρετούσε άλλους σκοπούς [βλ. Μπετελέμι].

iii) Ο Μαντέλ έδινε έμφαση στο γεγονός ότι «η λογική της αγοραίας οικονομίας οδηγεί τις επενδύσεις σε μια κατεύθυνση αντίθετη από τη λογική του σχεδιασμού. Η οικονομική κίνηση η ίδια παίρνει δύο διαφορετικές μορφές: κυκλικές διακυμάνσεις (δηλ. κρίσεις — Σημ. γ.Οικ.) στην πρώτη περίπτωση, ανεμπόδιστη ανάπτυξη (αν και όχι πάντα στο ίδιο ποσοστό) στη δεύτερη» [1972, σ. 12]. Πέντε χρόνια αργότερα μένει έκπληκτος «από τον αληθινά ελαφρό τρόπο για να μην πω ανεύθυνο με τον οποίο πολλοί δυτικοί παρατηρητές μιλάνε για την οικονομική κρίση που “κτύπησε τη σοβιετική οικονομία” όπως κτύπησε και τη δυτική οικονομία» [Σεπτ. 1977, σ. 17]. Αργότερα όμως αναγκάζεται κι αυτός να διαπιστώσει τη «στασιμότητα» μιλώντας για «την αγιάτρευτη κοινωνική κρίση» στην οποία μπήκαν ο δυτικός καπιταλισμός και η γραφειοκρατική δικτατορία» [Σεπτ. 1979, σ. 30]. Και στο τέλος βέβαια διαπίστωσε κι αυτός την εμφάνιση και την καταλυτικότητα της κρίσης για την οποία φανερό πια στον καιρό της γλάσννοστ μιλούσαν οι γκορμπατσωφικοί οικονομολόγοι: «Οποιος βλέπει κατά προσωπο την πραγματικότητα δεν μπορεί ν’ αρνηθεί το βάθος της κρίσης του συστήματος, ενώ ο βαθμός εχθρότητας μεταξύ εργατικής τάξης και νομενκλατούρας είναι ακόμα μεγαλύτερος απ’ ό,τι πίστευαν οι επαναστάτες μαρξιστές» [Μαντέλ, 1992, σ. 288, 289].

4. III. Η κατάρρευση του γραφειοκρατικού σχεδίου

Ο Μαντέλ έθρεψε πολλές ελπίδες όταν μαζί με την περεστρόικα του Γκορμπατσώφ ήρθε και η γλάσννοστ (διαφάνεια). Ο εκδημοκρατισμός τον ενθαρρύνει, όπως και οι αναλαμπές μιας «διαφάνειας από τα κάτω». Και βιάζεται: «Σ’ αυτούς που αντιπροβάλλουν ότι δεν μπορεί κανείς να προχωρά πολύ γρήγορα απαντούμε ότι μέχρι τώρα η πορεία ήταν πολύ αργή» [Φλεβ. 1987, σ. 35]. Σκέφτεται ότι η περεστρόικα έκανε ένα «ρήγμα», το οποίο πρέπει να διανοίξει παραπέρα η μαζική δράση. Και διαγράφει μιαν ελπίδα, που την ήθελε πλατειά και παγκόσμια:

«Σε έναν λόγο του στις 19 Ιούνη 1986 σε μια ομάδα συγγραφέων, ο Γκορμπατσώφ ισχυρίστηκε: «Ο Εχθρός (θα ήταν καλύτερα να έλεγε: η διεθνής μπουρζουαζία) δεν φοβάται τις σοβιετικές πυρηνικές βόμβες. Όμως φοβάται την επέκταση της δημοκρατίας στην ΕΣΣΔ» («New York Times» της 22/12/1986). Μια Σοβιετική Ένωση, στην οποία θα επικρατούσε μια πραγματική σοσιαλιστική δημοκρατία, που θα ήταν πόλος έλξης για τις μάζες όλου του κόσμου, θα άλλαζε με μιας την παγκόσμια κατάσταση» [ίδιο, σ. 36].

Μάλιστα ο εκδημοκρατισμός αυτός θεωρείται ένα απαραίτητο σχολείο αυτο-οργάνωσης, ένας τρόπος για να κερδίσουν οι μάζες πολιτικές εμπειρίες. Μ’ αυτό το σκεπτικό προκρίνει τη γνώριμη και πολυφορεμένη στάση των τροτσκιστών: κριτική υποστήριξη στους γκορμπατσωφικούς απέναντι στους γραφειοκράτες που θα ήθελαν ένα πιο κατασταλτικό καθεστώς [Μαντέλ, Οκτ. 89, σ. 31]. Είναι μια επανάληψη της θέσης του Τρότσκι στο Μεταβατικό πρόγραμμα: κριτική υποστήριξη της αριστερής γραφειοκρατικής πτέρυγας έναντι του κέντρου (Στάλιν)· ομοίως κριτική υποστήριξη του Στάλιν έναντι της δεξιάς, παλινορθωτικής πτέρυγας και πάει λέγοντας για όλες τις υποστηρίξεις ορισμένων γραφειοκρατών ηγετών έναντι άλλων, που κατά καιρούς έκαναν οι τροτσκιστές και ο Μαντέλ προσωπικά [ίδιο, σ. 28]. Ήταν ελπίδες αυτές που διαψεύστηκαν επανειλημμένα. Μα το βάρος της παραδειγματικής πίεσης απεδείχθη ισχυρότερο από τις διαδοχικές ματαιώσεις.

Λίγο αργότερα [Μάρτης 1990] ο Μαντέλ αντικρύζει με ενθουσιασμό τις απεργιακές κινητοποιήσεις στη Ρωσία καθώς και τις εξελίξεις στις Ανατολικές χώρες, κυρίως Γερμανία και Τσεχοσλοβακία, όπου επισημαίνει «το μαζικό και ηθελημένα μη βίαιο χαρακτήρα των εξαιρετικών αυτών επαναστάσεων λόγω των υπερεννοικών κοινωνικών συσχετισμών δύναμης» [Μάρτης 1990, σ. 16].

Διακινδυνεύει μάλιστα μια διαφοριστική πρόγνωση: είτε πολιτική επανάσταση — «πιθανή» στη Ρωσία και την Ανατολική Γερμανία, είτε στερέωση μιας μεταρρυθμισμένης γραφειοκρατίας πιθανή στην Ουγγαρία και στην Πολωνία:

«Η οι μάζες θα επιβληθούν, δηλαδή θα γεννηθεί μια νέα λαϊκή, δημοκρατική εξουσία χάρη στη

νίκη μιας πολιτικής επανάστασης, ή η γραφειοκρατία θα σταθεροποιήσει προσωρινά την εξουσία της πάνω στη βάση ενός μεταρρυθμισμένου πολιτικού καθεστώτος και κοινωνικοοικονομικών δομών που θα αποσυντίθενται προοδευτικά, πράγμα που συνεπάγεται μακροχρόνια έναν κίνδυνο παλινόρθωσης του καπιταλισμού.

Οι κοινωνικοί συσχετισμοί δυνάμεων και η θεμελιακή πολιτική δυναμική διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Στο μέτρο που μπορεί κανείς να διατυπώσει μια πρόγνωση, η πρώτη εκδοχή είναι η πιο πιθανή στην ΛΔΓ, στην ΕΣΣΔ και στην Τσεχοσλοβακία, πάντα μακροχρόνια (μεσοπρόθεσμα, το μαζικό κίνημα μπορεί να γνωρίσει αποτυχία όπως έγινε στην Πολωνία τον Δεκέμβριο του 1981 με το πράξι-κόπημα του στρατηγού Γιαρουζέλσκι). Η δεύτερη εκδοχή είναι περισσότερο πιθανή στην Ουγγαρία και στην Πολωνία, αλλά απέχει πολύ από το να είναι ήδη από τώρα οριστική» [Μάρτης 1992, σ. 16].

Βέβαια κανείς δεν επιχαιρεί που αυτές οι προβλέψεις αναιρέθηκαν πρακτικά. Οι σύντροφοι του στις νεκρολογίες τους [«International Viewpoint», Σεπτ. 1995, La Gauche, Σεπτ. 1995, Σπάρτακος, Νοέμβριος 1995] χρεώνουν τα αισιόδοξα προγνωστικά στον παρομιώδη ενθουσιασμό του.

Μα εγώ τουλάχιστον μπορώ άνετα να κάνω την εξίσωση: Ένοχος υπερβολικού ενθουσιασμού = αθώος, παραμένει ωστόσο ένα πρόβλημα που βρίσκεται αλλού. Απεδείχθη ότι το γραφειοκρατικό σύστημα δεν ήταν «ανώτερο» από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Και ίσως τώρα γίνεται δυσκολότερο να υποστηριχθεί ότι μια θεωρία ήταν «ανώτερη» έναντι μιας άλλης. Γιατί το σημαντικό δεν είναι η δικαίωση του «γραφειοκρατικού μεταβατισμού» ή του «κρατικού καπιταλισμού» αλλά η κοινή δυσκολία όλων μας έπειτα από τις εξελίξεις, να μιλήσουμε πειστικά στον κόσμο για μια «μεγάλη κοινωνική αλλαγή». Αν όμως η πρόσφατη ιστορία μας διδάξει τη σεμνότητα και αν οι μεταξύ μας συζητήσεις γίνονται με σεβασμό προς την ιδιαίτερη παράδοση ενός εκάστου — ή για να το πω ακριβώς όπως το σκέπτομαι, αν ένας επιφυλακτικός περίγυρός μας δει να «συζητάμε σαν άνθρωποι», νομίζω ότι θα κερδίσουμε κάτι από τη χαμένη εμπιστοσύνη.

Το δεύτερο ζήτημα είναι κι αυτό παροντοκεντρικό. Αν παραμεριστούν δικαιολογίες και «κρατήματα» που σε ιδεολογικό επίπεδο συμπεκνώνουν την αντίσταση ενός πλέγματος κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, προβάλλει μια διαφορετική άποψη για ένα ιστορικό είτε συγκυριακό ζήτημα. Ακόμα και αν δεν μπορούμε να μιλήσουμε ανοικτά και καθαρά, μπορούμε τουλάχιστον να μιλήσουμε για “σκοτεινές” πλευρές, για “σκοτεινές” διετίες ή δεκαετίες. Έτσι, λόγω χάρη ο Μαντέλ μίλησε με πολύ έντιμους όρους για τη «σκοτεινή διετία» του Τρότσκι 1920-21, όπου ο τελευταίος χειρίστηκε με πολύ κυνικό τρόπο τη «μέθοδο της υποκατάστασης», τη γραφειοκρατική μέθοδο για την οποία είχε πολύ πρωτότερα καταγγείλει το Λένιν και για την οποία αργότερα θα καταγγείλει το Στάλιν [Μαντέλ 1992, σ. 81-84].

Άλλες φορές πάλι με αθόρυβο, σχεδόν ανεπαίσθητο τρόπο μπαίνει στη σκέψη και εκφράζεται στο χαρτί μια έννοια που προηγουμένως τη θεωρούσαμε απαράδεκτη. Έτσι ο Μαντέλ μιλώντας για τα τέσσερα πιθανά σενάρια των εξελίξεων στη Ρωσία αναφέρει ως ένα από αυτά τη «συνεχιζόμενη αυτο-αναπαραγωγή της γραφειοκρατίας» [1992, σ. 288] — καλύτερα ίσως θα λέγαμε “συνέχεια ή συνέχιση της αυτο-αναπαραγωγής” (continued reproduction). Νομίζω ότι ξέρεi τι κάνει διότι προσπαθεί να δώσει στην έννοια της «αναπαραγωγής» μια πιο «μεταβατική» χροιά συμπληρώνοντας ότι αυτή μπορεί να λάβει χώρα με χαρακτηριστικά «πατατεταμένης κρίσης και παραπέρα αποσύνθεσης». Επίσης μιλώντας για «αυτο-αναπαραγωγή» σχετικοποιεί την έννοια γιατί την περιορίζει μόνο στη γραφειοκρατική τάξη και όχι στην αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων της ρωσικής κοινωνίας.

Αυτήν ακριβώς τη δυνατότητα «αναπαραγωγής» είχε αρνηθεί παλιότερα, λέγοντας ότι αφορά μόνον κοινωνικούς σχηματισμούς που ενσωματώνουν ένα καθορισμένο τρόπο παραγωγής: «Αυτό που χαρακτηρίζει έναν τρόπο παραγωγής είναι ότι αποτελεί δομή και οι ποσοτικοί, βαθμιαίοι ή εξελικτικοί μετασχηματισμοί δεν είναι δυνατοί αν δεν είναι συμβατοί με την εσωτερική λογική αυτού του όλου το οποίο ακόμη και αν είναι διασχισμένο και αντιφατικό παραμένει ένα οργανικό όλο. Και αυτό το όλο, όπως κάθε τι που είναι οργανικό αναπαράγεται όπως κάθε τι που είναι οργανικό» [Σεπτ. 1977, σ. 9], ξεκαθαρίζοντας βέβαια πιο κάτω ότι πρώτον δεν εννοεί μόνον τον «οικονομικό αυτομα-

τισμό» και δεύτερον ότι τα όργανα ταξικής αναπαραγωγής των προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά μπορεί να είναι πολύ διαφορετικά από τον καπιταλισμό. Αντίθετα μια μεταβατική κοινωνία, στερούμενη «ιδιαίτερου ή κυρίαρχου τρόπου παραγωγής» [Σεπτ. 1977, σ. 8] δεν μπορεί ν' αναπαραχθεί κανονικά, σύμφωνα με μια οργανική, εσωτερική λογική. Είναι υβριδική, μπορεί «ακανόνιστα» να εξελιχθεί προς αντίθετες κατευθύνσεις, έχει «βαθμό σταθερότητας ποιοτικά διαφορετικό».

Η έστω καθυστερημένη αναγνώριση και ενός σεναρίου «γραφειοκρατικής αυτο-αναπαραγωγής» πρέπει να σημειωθεί, όχι γιατί «δικαιώνει» μιαν άλλη θεωρητική προτίμηση (τον «κρατικό καπιταλισμό») αλλά διότι θέτει ένα ζήτημα τεράστιας σημασίας για την κοινή απελευθερωτική προοπτική και δευτερευόντως για το ιδεολογικό μέτωπο: *πως γίνεται η αναπαραγωγή του γραφειοκρατικού συστήματος.*

Ο Μαντέλ, μετά και την γκορμπατσوفική εμπειρία έθεσε το πρόβλημα καθαρά. Δεν είναι δυνατή η αυτομεταρρύθμιση της γραφειοκρατίας. Για να το πούμε περιγραφικά και καθαρότερα: η «αποκέντρωση», η αυτονόμηση των επιχειρήσεων, ο «σοσιαλισμός» της αγοράς, οδηγεί στον καπιταλισμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων και μονοπωλίων. Προδρομικά αυτόν τον δρόμο τον άνοιξε ο Χρουστώφ για ν' αντιμετωπίσει τα προβλήματα «εντατικής ανάπτυξης» με την «ελεγχόμενη αποκέντρωση» και με τον λεγόμενο σεβασμό της «σοσιαλιστικής νομιμότητας» που πρακτικά εσήμαινε εγκατάλειψη των εκτεταμένων αιματηρών εκκαθαρίσεων μέσα στους κόλπους της γραφειοκρατίας και τη χαλάρωση του ελέγχου πάνω στην εργατική δύναμη.

Απεδείχθη λοιπόν ότι το σύστημα δεν μπορεί να δουλέψει έτσι. Απεδείχθη ότι μπορεί να λειτουργήσει και ν' αναπαραχθεί μόνον με τις μεθόδους του Στάλιν. Νομίζω ότι ο Στάλιν είχε δίκιο λέγοντας ότι «η εκκαθάριση ενδυναμώνει το κόμμα», δηλαδή το κόμμα-κράτος, δηλαδή το δεσποτικό σύστημα. το καθεστώς για ν' αναπαραχθεί χρειάζεται τη μονολιθικότητα και το συγκεντρωτισμό της γνώμης. αλλιώς αποκτά το ίδιο το σύστημα τα χαρακτηριστικά με τα οποία ο Μπρέζνιεφ στόλισε το πρόσωπο του Χρουστώφ: γίνεται «ατομιστικό» («υποκεμενιστικό») δηλαδή διασπάται και γίνεται «νευρώσαστο». Επίσης η αναπαραγωγή απαιτεί την ταξική ανεξαρτησία της γραφειοκρατίας. Δεν μπορούν ορισμένοι να μεταφέρουν στο εσωτερικό της την πίεση των υποταγμένων τάξεων είτε είναι της εργατικής βάσης του Λένινγκραντ (Ζηνόβιεφ και Κάμενεφ), είτε των συνδικάτων (Τόμσκιν), είτε της αγροτιάς (Μπουχάριν). Ούτε μπορούν οι στρατηγοί να είναι αμολυτοί, ιδιαίτερα όταν αποκτούν δύναμη. Είδαμε πρόσφατα με πόσο ελαφριά καρδιά οι «κόκκινοι» στρατηγοί απεδέχθησαν τη βαλκανιοποίηση Πασών των Ρωσίων και συνέταξαν χωριστούς στρατούς. Και βέβαια πρέπει οι «εκκαθαριστές» της πολιτικής αστυνομίας να εκκαθαρίζονται περιοδικά (Γιέζωφ, Γιακόβτα) για να μην το παίρνουν πολύ επάνω τους. Αυτές τις εκκαθαρίσεις μπορεί από ηθική σκοπιά να τις αποκαλέσει κανείς «εγκληματικές» ή να χαρακτηρίσει τον πολύ εκτεταμένο τους χαρακτήρα ως λάθος — «εξεχέλιωμα της επαγρύπνησης». Δεν παύουν όμως να αποτελούν αποτελεσματικά μέτρα για να κρατηθεί η γραφειοκρατική συνοχή. Μια συνοχή που είναι απαραίτητη για την υποταγή των παραγωγικών τάξεων. Είναι επαγρύπνηση, δηλαδή χτυπήματα προς ο,τιδήποτε μπορεί να παρεμποδίσει όχι μόνον άμεσα αλλά και προοπτικά τη σταθερή αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας.

φυσικά η πολιτική συμπεγκνώνει την οικονομία. Και η εμπορευματική οικονομία δεν βρίσκεται μόνο στη σφαίρα της κατανάλωσης (της αγοράς και πώλησης καταναλωτικών προϊόντων) αλλά στην καρδιά του γραφειοκρατικού σχεδίου. Γιατί οι παραγωγικές δυνάμεις που κατανέμονται από το Σχέδιο δεν είναι απλώς αξίες χρήσης, όπως υποστηρίζει ο Μαντέλ. Κάθε «χρησιμότητα», κάθε χρηστική αξία έχει πάντοτε κοινωνική μορφή. Δεν είναι μόνον η αγορά της εργατικής δύναμης στην οποία προβαίνει η κρατική εργοδοσία. Τα παραγωγικά μέσα επίσης αγοράζονται, πωλούνται στο εσωτερικό βέβαια του κρατικού τομέα, έχουν τιμές κ.τ.λ. Είναι ο καλύτερος τρόπος για να ελέγχει και να κεφαλαιοποιεί το κράτος όσα κέρδη αποσπούν οι κατά τομείς και τόπους διαχειριστές του. Ο Στάλιν ετόνισε ότι οι κρατικές επιχειρήσεις δεν μπορούν και δεν πρέπει ν' απαλλαγούν από τον νόμο της αξίας. Όσο για την αξία των μέσων παραγωγής, για το κόστος τους για τις τιμές πώλησής τους κ.τ.λ. εξηγεί

ότι γίνεται με λογιστικό σκοπό, για να διαπιστώσουμε αν μια επιχείρηση έχει ενεργητικό ή παθητικό, για να εξακριβώσουμε και να ελέγξουμε... μια εξήγηση που δεν είναι διόλου ανεπαρκής όπως νομίζει ο Μπετελέμ [1971, σ. 42, 43]. Απεναντίας είναι διανυγής και πραγματιστική.

Δεν απατώνται λοιπόν οι νοσταλγοί του συστήματος όταν κατεβαίνουν στους δρόμους της Ρωσίας με τα πορτραίτα του Στάλιν ή κηρύσσουν εντός και εκτός της χώρας «την επιστροφή» στην πρακτική και τη θεωρία του. Γι' αυτό, αφού συμφωνούμε ότι οι «αυτομεταρρυθμίσεις» είναι δομικά αδύνατες πρέπει να προειδοποιούμε ότι για τη σταθερή αναπαραγωγή του συστήματος ο δεσποτισμός «πάει πακέτο»: εκκαθάριση των άνω — καταπίεση των κάτω για να εξασφαλιστούν οι εκμεταλλευτικές σχέσεις και η βασική αναπαραγωγική τάση: άντληση υπεραξίας από τους δύο τομείς της παραγωγής υπέρ των μη παραγωγικών δαπανών (δοικητικές και ελεγκτικές δαπάνες της γραφειοκρατίας, εξοπλισμούς κ.τ.λ.). Μα αυτό το πράγμα ούτε είναι ούτε μπορεί να είναι σοσιαλισμός.

5. Μεθοδολογικά ζητήματα της μετάβασης

Είδαμε ότι ο Μαντέλ χρησιμοποιεί τη γενετική-εξελικτική μέθοδο για να περιγράψει τις μεταβολές στην ιστορία της τεχνολογίας. Θα έλεγε κανείς ότι η μέθοδος αυτή προσιδιάζει εξαιρετικά στη μελέτη ενός «μεταβατικού» μορφώματος. Εξηγώντας τη γένεση της γραφειοκρατίας μπορεί έπειτα κανείς να μελετήσει τη λειτουργία της μέσα σε διαδοχικές ιστορικές συγκυρίες. Εφόσον η ρωσική γραφειοκρατία παρέμεινε μέχρι το τέλος της «μεταβατική» χωρίς να μπορεί να παγιώσει μια αναπαραγόμενη δομή, εφόσον η καπιταλιστική ανασυγκρότηση θεωρείται ακριβώς ότι αναίρει αυτή τη μετάβαση δεν μπορεί σ' αυτό το σημείο να εφαρμοστεί η μαρξιστική μέθοδος. Γιατί η μαρξιστική ανάλυση δεν ξεκινά από την απαρχή ενός φαινομένου αλλά από την ολοκληρωμένη και αναπαραγόμενη κατάσταση στην οποία φτάνει από κάποιο σημείο και πέρα, την αναπτυσσόμενη του δηλαδή μορφή. Αναλύοντας πρώτα την αναπτυσσόμενη μορφή μπορούμε έπειτα να μελετήσουμε τις απαρχές και τη γενεολογία του φαινομένου. Έτσι, μόνον μετά την επικράτηση του γραφειοκρατικού Σχεδίου, η οποία εγκαινιάζει ένα σταθερό και επαναληπτικό τύπο λειτουργίας (διαδοχή πεντάχρονων πλάνων), μπορεί αναδρομικά να προσδιοριστεί αφενός η ιστορική πορεία που οδήγησε εκεί και αφετέρου η παρακμή, η κρίση και η τελική κατάρρευση του Σχεδίου. Αντίθετα ο Τρότσκι χρησιμοποίησε τη γενετική μέθοδο και την αναλογία διαφορετικών κοινωνικών συγκυριών για να εξηγήσει την εμφάνιση της γραφειοκρατίας (Γαλλική Επανάσταση/Ρώσικη επανάσταση, Θερμιδώρ/Γραφειοκρατία). Στον ίδιο δρόμο πορεύτηκε και ο Μαντέλ. Όμως η αναλογία —ακόμα και αν ληφθούν υπ' όψιν οι διαφορές— δεν αποτελεί εξήγηση. Η ιστορία δεν είναι ένα παιχνίδι με ομοιότητες και διαφορές.

Ο Μαντέλ χρησιμοποιεί κυρίως μιαν αναλογία ανάμεσα στη συνδικαλιστική γραφειοκρατία και την κρατική νομενκλατούρα. Το κοινό σημείο ανάμεσα στις δυο, που δικαιολογεί αυτή τη μεταφορά, είναι η «διαλεκτική των μερικών κατακτήσεων που αναπτύσσεται στα δύο περί γραφειοκρατίας σπουδαιότερα βιβλία του Μαντέλ («Η γραφειοκρατία», «Εξουσία και χρήμα»). Επειδή ακριβώς οι κατακτήσεις είναι μερικές και δεν φτάνουν ποτέ στην ολοκλήρωσή τους, αναπτύσσεται μια τάση «συντηρητικής υπεράσπισης των κεκτημένων».

Η έμπνευση αυτού του μοντέλου οφείλεται στον ίδιο τον Τρότσκι: Αυτοπεριορισμός σε μίνιμουμ αιτήματα σημαίνει ρεφορμισμός, αυτοπεριορισμός σε μάξιμουμ, αιτήματα και αδιαφορία για τα διεκδικητικά και τα άμεσα σημαίνει σεκταρισμός. Άρα χρειάζεται ένα «μεταβατικό πρόγραμμα» που να συνδέει το μίνιμουμ με το μάξιμουμ, τη μερική νίκη με τη σοσιαλιστική επανάσταση. Ο Τρότσκι βέβαια δεν είδε ότι ανάλογα με τη συγκυρία ένα ασήμαντο αίτημα μπορεί να έχει επαναστατική λειτουργία. Επίσης «μεταβατικά αιτήματα» όπως ο εργατικός έλεγχος, η τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών μπορεί ν' αφομοιωθούν από το σύστημα ή να θεσπιστούν προσωρινά χωρίς να καταλήξουν πουθενά. Αντί της συγκεκριμένης ανάλυσης προτίμησε όμως τη γενική προοπτική.

Το ίδιο συμβαίνει με την αναλογία του Μαντέλ. Λείπει ο συγκεκριμένος εντοπισμός των πραγμά-

των που συγκρίνονται. Είναι τελείως διαφορετικό να διαπραγματεύεσαι με τους αστούς υπό την πίεση των εργατών (συνδικαλιστική γραφειοκρατία) και τελείως διαφορετικό να διαπραγματεύεσαι με τους αστούς έχοντας κράτος, στρατό και οικονομία χωρίς τη στήριξη των εργατών (ρώσικη γραφειοκρατία).

Η «παραδειγματική πίεση», η πίεση δηλαδή να επαναληφθεί ένα μοντέλο —όπως τότε αλλού, έτσι και τώρα εδώ— καταργεί τελείως τη διαλεκτική των διακρίσεων άνευ της οποίας μόνον γενική φιλοσοφία των αντιθέσεων μπορούμε να κάνουμε, χωρίς όμως ποτέ αυτές τις αντιθέσεις να τις εντοπίζουμε συγκεκριμένα.

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να γίνει προς αυτή την κατεύθυνση, είναι να μελετήσουμε τις υλικές βάσεις των αντιθέσεων. Ο Ερνέστ Μαντέλ στο τελευταίο του βιβλίο μίλησε ανοικτά για εκμετάλλευση. Αλλά δεν αναλύει την εκμεταλλευτική σχέση με τις μαρξιστικές έννοιες (υπεραξία, συσσώρευση κ.λπ.) όπως έκανε στα περί καπιταλισμού βιβλία του. Έδειξε μεγαλύτερη αυτοσυγκράτηση και από τους οικονομολόγους της γραφειοκρατίας που χρησιμοποιούσαν αναφερόμενοι στο σύστημά τους την έννοια της αφηρημένης εργασίας, της αξίας, των εμπορευματικών σχέσεων κ.τ.λ. (Διότι αλλιώς η αποκλειστική χρήση των μαρξιστικών εννοιών για την κριτική της αστικής οικονομίας θα καταντούσε γελοία). Βέβαια στη δεκαετία του '20 διατυπώθηκε η άποψη ότι οι σχέσεις παραγωγής στη «σοσιαλιστική κοινωνία» είναι «απλές», «διαφανείς» και δε χρήζουν θεωρητικής αναλύσεως [βλ. Αφανάσιεφ, σ. 294].

Όμως αυτές τις υπερ-απολογητικές απόψεις τις συνέτριψε με τα οικονομικά του κείμενα ο ίδιος ο Στάλιν, που έγραφε ότι έπρεπε να ειπωθούν και να κωδικοποιηθούν ορισμένα πράγματα. Η κωδικοποίηση αυτή επέτρεπε μια ορθολογική και πραγματιστική μελέτη του συστήματος που ήταν απαραίτητη στους σχεδιαστές. Ο Στάλιν ήξερε καλύτερα από πολλούς άλλους ποια είναι η καλύτερη απολογητική για το σύστημα: εκείνη που δεν παρεμποδίζει τη λειτουργία του.

Ο Μαντέλ ποτέ δε θέλησε να θίξει τη σφαίρα της παραγωγής (τις παραγωγικές σχέσεις). Αντίθετα υπεράσπιζε την ανωτερότητα της παραγωγικής βάσης αυτού του μορφώματος έναντι του καπιταλισμού. (Ποιά ήταν αυτή η «ανωτερότητα» την είδαμε με την κατάρρευση του γραφειοκρατικού σχεδίου). Κατά την άποψη του, το κρίμα της γραφειοκρατίας ήταν η κακοδιαχείριση και τα προνόμια στη σφαίρα της διανομής. Αφού όμως «ανέπτυξαν» τόσο πολύ τις παραγωγικές δυνάμεις (ένα ζήτημα στο οποίο ο Μαντέλ ήταν εξαιρετικά ευαίσθητος) δεν πιστεύει ότι αυτά τα οικονομικά μειονεκτήματα επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την «ανωτερότητα» του συστήματος. Και ο Τρότσκι και ο Μαντέλ ήταν γοητευμένοι από τους ρωσικούς δείκτες ανάπτυξης. Όταν όμως ενημερούν οι αριθμοί θα πρέπει να ρωτάμε αν ενημερούν και οι άνθρωποι. Επίσης αν ο Μαρξ κάνει βασικό κριτήριο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (μέσων και εργασίας) τη σύνταξή τους που είναι η παραγωγικότητα της εργασίας θα έπρεπε ν' αναρωτηθούν γιατί ήταν τόσο χαμηλή και μ' αυτό το έναυσμα να μελετήσουν τις σχέσεις παραγωγής. Αντίθετα περιόρισαν την κριτική τους κυρίως στο πολιτικό επίπεδο.

Έτσι η πολιτική αντίθεση την οποία συνιστούν δεν έχει οικονομικό καθορισμό, δεν έχει τον υλικό της τόπο. Στην αντίθεση γραφειοκρατίας/εργατικής τάξης τα αντίθετα παρουσιάζονται ως ομοιογενή (διότι πρόκειται για εργατική και όχι αστική γραφειοκρατία). Η προοπτική της αντίθεσης δεν περιλαμβάνει ανατροπή διότι δεν υπάρχει κυρίαρχη τάξη για ν' ανατραπεί, παρά μόνον «μια κάστα» για να παραμεριστεί. Η υπέρβαση της αντίθεσης δεν οδηγεί σε μια νέα ιστορική ποιότητα αλλά μια ανασυγκρότηση (σε υγιείς βάσεις του ίδιου οργανισμού).

Αντίθετα, η ταξική ανασυγκρότηση της γραφειοκρατίας έδειξε ότι δεν υπάρχει σοβαρή αντίθεση μεταξύ υπερασπιστών του σχεδίου και της ιδιωτικής επιχείρησης. Ότι προοπτικά μπαίνει το ίδιο ζήτημα όπως και πρωτότερα: το ζήτημα της κοινωνικής ανατροπής. Φαίνεται πια καθαρά ότι δεν ήταν η γραφειοκρατική ταυτότητα το ιστορικό πρόβλημα προς επίλυση αλλά η ίδια η ύπαρξη μιας εκμεταλλευτικής κοινωνίας. Γιατί η αντίθεση παρέμεινε στην ίδια δισημμετρία. Στον ένα πόλο η ίδια κοινωνική τάξη (διότι ήταν οι ίδιοι οι γραφειοκράτες που πέρασαν στον καπιταλισμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων) προβαίνει σε ανασυγκρότηση και αναδημιουργία του συνασπισμού εξουσίας που κρατά σε θέση εκμετάλλευσης και υποταγής την ίδια εργατική τάξη. Αν δεν κατείχε ως συλλογική ιδιοκτησία τα μέσα

παραγωγής δεν θα μπορούσε σήμερα κατ' ουσίαν να τα «μοιράσει», κι αν δεν είχε τον έλεγχο της υπεραξιακής απόσπασης δεν θα μπορούσε τώρα να διατηρήσει τον εκμεταλλευτικό μηχανισμό.

Κι αυτός όμως ο νέος συνασπισμός εξουσίας που κατάφερε να αποσμιπτώσει το κράτος από κοινωνικές δαπάνες και από την συγκεντρωτική οργή των εργαζομένων βάζοντάς τους στη δοκιμασμένη κοινοβουλευτική στρουγγα, είναι πόλος πρόσκαιρος και μεταβατικός, ιστορικά μη αναγκαίος και παραστατικός, ετερογενής και εχθρικός προς την εργατική τάξη. Μ' αυτή την έννοια μόνον η άρχουσα τάξη της Ρωσίας είναι όρος αντίθεσης «μεταβατικός» και πρόσκαιρος —φιλοσοφικά μιλώντας και όχι κοινωνικά— ανασυγκροτείται για να μην πεθάνει και αφού είναι μη αναγκαία ιστορικά, όρος προς εξάλειψιν. (Φυσικά αυτό αφορούσε και αφορά την αφαίρεση των υλικών βάσεων που θέτουν αυτόν τον πόλο σε θέση κυριαρχίας και όχι τα άτομα-γραφειοκράτες είτε τα άτομα-επιχειρηματίες).

Δεν είναι όμως μεταβατική ολόκληρη η κοινωνία που αναπαράγει και μάλιστα «σχεδιασμένα» τη θεμελιακή αντίθεσή της. Μετάβαση θα είναι η άρνηση της ενότητας των αντιθέτων, η εξάλειψη του ενός αντιθέτου (γραφειοκρατίας ή ανασυγκροτημένης μορφής) και η απελευθέρωση του άλλου (της εργατικής τάξης).

Χαρακτηρίζοντας τη γραφειοκρατική Ρωσία “μεταβατική”, ο Μαντέλ χρησιμοποιεί μια διπλή άρνηση: δεν είναι σοσιαλιστική, δεν είναι καπιταλιστική. Αυτή η διπλή άρνηση ιστορικά επιτρέπει κάτι πολύ βολικό, κάτι που περιλαμβάνει όλα τα δυνατά σενάρια. i) είτε αρνούμενη τη σοσιαλιστική κατεύθυνση οπισθοχωρεί προς τον καπιταλισμό ii) είτε αρνείται τον καπιταλισμό και προχωρεί προς το σοσιαλισμό iii) είτε είναι και το ένα και το άλλο “υβρίδιο” όπως λέγει ο Μαντέλ. (Το τρίλημμα ή μη αποκλειστική διάζευξη στη λογική των προτάσεων, είναι ακριβώς η συμπληρωματική πράξη της διπλής άρνησης).

Αυτή η τρίλημματική, τριολεκτική διάγνωση υποτίθεται ότι μας καλύπτει ότι κι αν συμβεί. Στην πραγματικότητα, όπως και οι άλλες τριολεκτικές, «χεγκελιανές» διατυπώσεις, δεν καλύπτει τίποτε, γιατί αποφεύγει τη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης «ταυτότητας» που πρέπει να προσδιοριστεί. Αν πούμε ότι δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο, αυτή την προς ανάλυσιν ποιότητα αποφεύγουμε απλώς να την προσδιορίσουμε (το ίδιο συμβαίνει με την αντιφατική διατύπωση: «είναι και δεν είναι» που ανάγεται είτε στη διπλή άρνηση, είτε στη διπλή ταυτότητα κι εκτείνεται σε τρίλημμα π.χ. «η Ρωσία είναι και δεν είναι σοσιαλισμός»).

Διαλεκτικά κατά τη γνώμη μου η διπλή άρνηση ελέγχεται ως αδυναμία και υπερχυγή: Διότι δεν επιτρέπει να βρεθούν οι αντιθετικοί πόλοι της μιας ενότητας, είτε σε περίπτωση συνδυασμού να εντοπιστούν οι αντιθέσεις. (Που είναι το σοσιαλιστικό στοιχείο και που το καπιταλιστικό; Ποιες είναι οι κινητήριες αντιθέσεις στο σοσιαλιστικό συσχετισμό και ποιές στον καπιταλιστικό; Και ποιος από τους δύο συσχετισμούς καταλαμβάνει την κύρια θέση και ποιος τη δευτερεύουσα; Και κάτω από ποιες συνθήκες θα μπορούσε η δευτερεύουσα αντίθεση να παίξει αποφασιστικό ρόλο;).

Η μετάβαση ήταν μια λέξη-οθόνη όπου κατά καιρούς προβαλλόταν διαφορετικές σημασίες. Με αυτά τα συγκυριακά περιεχόμενα της λέξης το τρίλημμα εκτίθεται «ιστορικά»:

Κατ' αρχήν ελέγγο ότι είναι μια μεταβατική οικονομία που πηγαίνει προς το σοσιαλισμό. Αργότερα έδωσαν στη λέξη το χαρακτήρα της αμφιρρότητας, της αμφιταλάντευσης, της αμφιρροπίας. Τέλος το χαρακτήρα της οπισθοδρομικής.

Από το 1923 και μετά αρχίζει άλλωστε μια παθολογία της «μετάβασης» που εγκαινιάστηκε από τον Τρότσκι και συνεχίστηκε από το Μαντέλ και άλλους τροτσκιστές. Οι «ιατρικές» διαγνώσεις είναι διαφορετικές, όλες όμως ανάγονται σε μια παθολογία. Η μετάβαση παρεμποδίστηκε, αρρώστησε, υπέστη διάθλαση και εκτροπή (Κλιφ) έπαθε «κρίση» κ.τ.λ. Καθώς μάλιστα ο Τρότσκι ανήγαγε την κρίση της μετάβασης σε κρίση ηγεσίας, η παθολογία μετατίθεται στην ηγεσία του «υπαρκτού» που έπαθε υπερένταση και παραμόρφωση, στρεβλώσανε τα όργανά της και εκφυλίστηκε ενώ η εναλλακτική ηγεσία στην οποία πίστεψε και ο Μαντέλ παρέμεινε ιστορικά αδύναμη και καχεκτική.

Τελικά όλη αυτή η παθολογία ανάγεται στο «μερικό» που έμεινε ανολοκληρώτο, στο «πρόωρο» που δε θέλησε να διανύσει τα στάδια εκείνα που θεωρητικώς όφειλε (ιδιαίτερα στον Τρίτο κόσμο),

στο «απομονωμένο» που δεν μπόρεσε να απλωθεί. Ίσως θα μπορούσαμε σήμερα να ασχοληθούμε περισσότερο συγκεκριμένα με τα προβλήματα αυτά. το «μερικό» θέτει τα προβλήματα της δεσπόζουσας θέσης σ' ένα συνδυασμό όπου τα μέρη είναι ετερογενή. Επίσης τα προβλήματα επικαθορισμού του μέρους από τις διάφορες αντιθέσεις. Το «πρόωρο» θέτει στον προοδευτικό πόλο προβλήματα ρυθμολογίας, επιλογής των καιρών: τότε χρειάζεται «υπομονή» και τότε «ανυπομονησία». Το «απομονωμένο» στον καιρό των πολυεθνικών και των καπιταλιστικών ολοκληρώσεων αποκτά μεγάλη μεθολογική σημασία και με την μορφή του «αποσπασμένου» μπορεί να πάρει θετική χροιά (όπως έχει θετική χροιά η εθνική ιδιομορφία, η εργατική ηγεμονία σε εθνικο-λαϊκό επίπεδο). Καθώς όμως η αυτάρκεια του απομονωμένου έχει αποδειχθεί φενάκη ή τραγωδία (Αλβανία) χρειάζονται οι διασυνδέσεις των χώρων και οι διεθνικές συνδέσεις.

6. Σοσιαλισμός

6.1. Ο σοσιαλισμός είναι αναγκαίος και εφικτός

Ο Ερνέστ Μαντέλ θεωρεί το σοσιαλισμό ζωτικό, αναγκαίο και εφικτό.

Ο σοσιαλισμός είναι για την ανθρωπότητα ζωτική ανάγκη γιατί η δυναμική του καπιταλισμού οδηγεί στην καταστροφή. Η απειλή της φτώχειας και του λιμού στις υπανάπτυκτες χώρες, η δυαδική κοινωνία στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις, οι οικολογικές καταστροφές, η χρήση της επιστήμης και της τεχνολογίας στην υπηρεσία του κέρδους είναι πράγματα που μιλάνε γι' αυτό από μόνα τους [βλ. 1985, σ. 210, 211].

Οι κρίσεις, οι πόλεμοι και οι καταστροφές δεν είναι φαινόμενα που εξορκίζονται με ευχές και αποφεύγονται με λίγη «καλή θέληση». γιατί απορρέουν μέσ' από τις τάσεις του συστήματος για μεγιστοποίηση του κέρδους, για παρόξυνση των ανταγωνισμών. Και «θα πρέπει να είναι κανείς τυφλός για να μη βλέπει ότι αυτές οι περιοδικές ρήξεις γίνονται όλο και πιο εκτεταμένες και πιο σοβαρές από τη μια δεκαετία στην άλλη» [1985, σ. 213]. Μάλιστα με τα σημερινά πυρηνικά οπλοστάσια μπορεί να εξοντωθεί ο πληθυσμός όλης της γης.

Ο σοσιαλισμός δεν είναι μόνον αναγκαίος είναι και εφικτός. Γιατί η σημερινή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων επιτρέπει να μπει ένα τέλος στη φτώχεια και να καταργηθεί η εμπορευματική παραγωγή. Μια παγκόσμια ανακατανομή των πόρων θα μπορούσε να σταματήσει τα φαινόμενα εξαθλίωσης στον Τρίτο Κόσμο που αποτελούν ντροπή για την ανθρωπότητα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται θυσίες για τον μέσο παραγωγό των αναπτυγμένων χωρών. «Η ανακατανομή θα μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να επιτευχθεί χρησιμοποιώντας πόρους που τώρα σπαταλούνται ή δεν έχουν καμία συνεισφορά στο βιοτικό επίπεδο» [1985, σ. 219].

Με την ανάπτυξη εξάλλου της τεχνολογίας, με το πέρασμα από τον ημι-αυτοματισμό στον πλήρη αυτοματισμό είναι δυνατή η μείωση της εργάσιμης μέρας στο μισό, χωρίς να πέσει το επίπεδο της συνολικής παραγωγής. Η μικρο-ηλεκτρονική επιτρέπει την καθολική πρόσβαση στα δεδομένα, στη γνώση. Σε μια τέτοια υλική βάση μπορούν καλύτερα να εμποδιστούν οι αξίες της συνεργασίας και της αλληλεγγύης. Γιατί ο εγωιστικός ζήλος συνδέεται με τον αγώνα προς επιβίωση.

Ανήκει στην εργατική τάξη και το κίνημα της να φέρει την κοινωνική αλλαγή. Πρέπει όμως ν' αναγνωρίσουμε «ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των τελευταίων πενήντα χρόνων ήταν η κρίση του οργανωμένου εργατικού κινήματος» [1985, σ. 229]. Έπεσε λοιπόν αμφιβολία και σκεπτικισμός. Όχι μόνον για τα δοκιμασμένα και αποτυχημένα «μοντέλα», αλλά κυρίως για την ικανότητα της εργατικής τάξης ν' αποτινάξει τη μισθωτή δουλειά, ν' απελευθερωθεί. «Αυτά τα νέα εμπόδια μπορούν να ξεπεραστούν μόνον από την ίδια τη ζωή και από τις νέες ιστορικές εμπειρίες. Αν και οι θεωρητικές συνεισφορές μπορούν να παίξουν αποφασιστικό ρόλο σε τέτοιες εμπειρίες» [Μαντέλ 1985, σ. 230].

6. Η. σοσιαλιστικό τρίπτυχο

Ο Μαντέλ προσπάθησε να σκιαγραφήσει μια πιθανή οργάνωση σοσιαλιστικών σχέσεων [1992α, τελευταίο κεφάλαιο]. Προσπάθησε να κάνει το σοσιαλιστικό όραμα πιο απτό και συγκεκριμένο δείχνοντας πόσο ζωτική, αναγκαία και εφικτή είναι η υλοποίησή του.

α. *Σοσιαλιστικές σχέσεις.* Βασικός άξονας των σοσιαλιστικών σχέσεων είναι η γενικευμένη αυτο-διαχείριση. Αυτό καταρχήν συνεπάγεται ριζική μείωση του χρόνου εργασίας για τις διαδικασίες συναποφάσεων [1992α, σ. 299]. Και δεύτερον διαφάνεια, την ευρύτερη δυνατή πρόσβαση στην πληροφόρηση.

Θέλοντας όμως ν' αποφύγει τη σύγχυση με το γραφειοκρατικό σύστημα ολικού σχεδιασμού, προκρίνει την κοινωνικοποίηση «ενός μεγάλου μέρους» (και όχι του συνόλου) του κοινωνικού υπερ-προϊόντος. Αν ο σοσιαλισμός είναι υπόθεση ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών, τότε δεν μπορείς να υποχρεώσεις κάποιον να μη διαθέτει το προϊόν του όπως νομίζει [βλ. Μαντέλ, 1992α, σ. 319]. Θα παρατηρούσαμε όμως ότι στο βαθμό που ένα μέρος της παραγωγής δεν κοινωνικοποιείται όπως προκρίνει ο Μαντέλ, είναι αδύνατον να υπολογιστεί η καταναλωτική παραχώρηση με βάση τις ποσότητες της εργασίας.

Στο επίπεδο του καταμερισμού εργασίας θα πρέπει ν' αποδεχτούμε την εξουσία του ειδικού στο πεδίο του, όπως του χειρουργού επί της εγχειρήσεως ή του πιλότου επί του χειρισμού του αεροσκάφους. Και σ' αυτό όμως το επίπεδο, γενικές αποφάσεις για την κατανομή της τέτοιας κοινωνικής εργασίας (ιατρικής, ασφάλισης, μεταφορών κ.τ.λ.) μπορούν ν' αναληφθούν από τα συμβούλια οπότε η εξειδίκευση δεν οδηγεί κατ' ανάγκην σε γραφειοκρατική αλλοτρίωση.

Στο συμμετοχικό πρότυπο της παραγωγής αντιστοιχεί η υποχώρηση του καταναλωτικού μοντέλου της αλόγιστης σπατάλης: Η «λογική κατανάλωση» παίρνει τη θέση της αδιάκοπης αναζήτησης για περισσότερα και η παθητική κατανάλωση υπηρεσιών αντικαθίσταται από τη δημιουργική πράξη.

β. *Σοσιαλιστική δημοκρατία.* Τα εργατικά συμβούλια αποτελούν τα κύτταρα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας. Φυσικά οι τάξεις έχουν διαστρωματώσεις, είναι ανομοιογενείς κι αυτό ισχύει και για την εργατική τάξη: οπότε δεν μπορεί να αντιπροσωπεύεται από ένα και μόνο κόμμα. Ο πλουραλισμός στην πολιτική έκφραση της εργατικής τάξης είναι λοιπόν απαραίτητος για τη δημοκρατική σύσταση και λειτουργία των συμβουλίων.

Αλλά ο Μαντέλ και η 4η Διεθνής στο 12ο Συνέδριο της προκρίνουν την απόλυτη ελευθερία των κομμάτων, αποδέχονται δηλαδή ως αναγκαίο κακό την ύπαρξη αστικών και μικροαστικών πολιτικών εκφράσεων (τα αστικά είτε μικροαστικά κόμματα μπορεί να έχουν και αυτά εργατική και λαϊκή βάση). Σ' αυτό το σημείο νομίζω ότι προχώρησαν πολύ πιο πέρα και από τη Ρόζα. Αν το ζήτημα αφορούσε μόνο το επίπεδο της ιδεολογικής πάλης, η θέση αυτή θα μπορούσε να γίνει εύκολα αποδεκτή. Αλλά το ζήτημα παίζεται, όπως έχει δείξει η ιστορία, αλλού: τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα χρησιμοποίησαν τα συμβούλια για να καταργήσουν αργότερα την εξουσία τους.

Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζει και η απόλυτη ελευθερία του τύπου, την οποία προκρίνει ο Μαντέλ.

Επίσης, κατά τον Μαντέλ, οι αμεσοδημοκρατικές συμβουλευτικές μορφές πρέπει να συνυπάρχουν με κοινοβουλευτικές αντιπροσωπευτικές μορφές στις οποίες ισχύει το σύστημα της καθολικής ψηφοφορίας [βλ. 1992α, σ. 298]. Πρόκειται φυσικά για έναν τροποποιημένο κοινοβουλευτισμό με τεχνικές που θα εμείναν την απόσταση εκλογών και εκλεγέντων, όπως η μεγαλύτερη συχνότητα εκλογών, η αναληψιμότητα των βουλευτών κ.τ.λ. Θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει διάφορες αντιρρήσεις για τις δομικές δυνατότητες ενός τέτοιου συνδυασμού. Από την άλλη δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς ότι δεν πρόκειται ακριβώς για μια αφηρημένη συζήτηση περί «νομοθεσίας του μέλλοντος», αλλά μάλλον για μια εμπειρική αφομοίωση των εξελίξεων στις ανατολικές χώρες, είτε ακόμη μια επανεκτίμηση αρχικών μετεπαναστατικών φάσεων όπως αυτή της Ρωσίας (ζήτημα της Συντακτικής Συνέλευσης) είτε της Ισπανίας.

γ. *Ο μαρξισμός*. Το σοσιαλιστικό ιδανικό, δηλαδή οι κοινωνιστικές, αντικρατικές αξίες του εξισωτισμού και της ελευθερίας «είναι τόσο παλιό όσο η διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις. Ο άνθρωπος δε δέχτηκε ποτέ ότι οι ταξικές διαιρέσεις ήταν αναπόφευκτες κι εξεγέρθηκε ενάντια σ' αυτές στη διάρκεια των αιώνων» [Μαντέλ 1985, σ. 222].

Ο Μαϋξ έδειξε την υλική βάση και το πραγματοποιήσιμο του σύγχρονου σοσιαλιστικού προγράμματος κι άνοιξε τον ορίζοντα της ένωσης θεωρίας και εργατικού κινήματος. Έδειξε ότι οι άνθρωποι αναπτύσσοντας τα μέσα παραγωγής, έρχονται σε καθορισμένες παραγωγικές σχέσεις.

Στη βάση αυτών των υλικών σχέσεων και της ανθρώπινης επικοινωνίας δημιουργούνται πολιτικοί και πνευματικοί θεσμοί, πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, ένα ολόκληρο εποικοδόμημα. Παρά τη σχετική αυτοτέλεια των θεσμών και επιπέδων αυτής της «υπερδομής», η ιστορική κίνηση αποφασίζεται σε τελευταία ανάλυση από την υλική βάση, το συσχετισμό και την αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο ο μαρξισμός, δείχνοντας τις πλευρές και τις αρθρώσεις του κοινωνικού, τους καθορισμούς τις δράσεις και αντιπιδράσεις, την «εσωτερική» των θεμελιακών και αποφασιστικών αντιθέσεων στις δευτερεύουσες, προσφέρει ένα πλαίσιο «συνεχτικής ενοποίησης όλων των κοινωνικών επιστημών» [1982, σ. 2].

Επίσης ο Μαϋξ, αναλύοντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο «Κεφάλαιο» έδειξε τη δυναμική του, τις αντινομίες, την τάση προς την κρίση και την παρακμή. Δεν ήταν απλώς μια περιγραφή της οικονομικής κατάστασης του 19ου αιώνα που «ξεπεράστηκε από τις εξελίξεις του 20ού» άλλα «μια ιδιοφυής πρόβλεψη των τάσεων εξέλιξης» [1982, σ. 6]. Γι' αυτό μας βοηθάει να κατανοήσουμε την αιτία του σημερινού εξελιγμένου παραλογισμού.

Μέσα στην κοινωνία του ταξικού διχασμού και του διαχωρισμού χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας, θεωρία και πράξη τείνουν να αποσυνδέονται. Στο ένα άκρο ο σύγχρονος μανδαρίνος και «εξειδικευμένος ηλίθιος», στο άλλο άκρο η αμορφωσία και η πνευματική αλλοτρίωση του εργάτη και του αγρότη. Ο μαρξισμός (θεωρητική-πρακτική ενότητα ο ίδιος και αλλιώς αδιανόητος) τείνει ν' αποκαταστήσει αυτήν την ενότητα. Θέτει καταρχήν το κριτήριο της πρακτικής επιβεβαίωσης για κάθε επιστημονική υπόθεση και επεξεργασία (και πρώτα απ' όλα των δικών του υποθέσεων). Δεύτερον στοχοθετεί την ταξική πάλη δείχνοντας τη δυνατότητα και την κατεύθυνση προς μια σοσιαλιστική κοινωνία. Τρίτον, γιατί ο αυθεντικός μαρξισμός είναι πάντοτε στρατευμένος στο στόχο που έθεσε. Είναι τόσο βαθειά ριζωμένη η σχέση θεωρητικής και πολιτικής πρακτικής, τόσο στην ιδρυτική του σύλληψη όσο και στις μετέπειτα αναπτύξεις, ώστε ένας ακαδημαϊκός μαρξισμός, ένας μαρξισμός πολιτικά ουδέτερος αποτελεί αυτοαναίρεση, ένα από τα παράδοξα του καιρού.

Στράτευση όμως δεν σημαίνει μεροληψία; Δεν σημαίνει ότι το «πιστεύω» καθοδηγεί την έρευνα; Δεν οδήγησε στην προτεραιότητα της «στρατευμένης» αυτής θεωρίας επί των λοιπών κοινωνικών επιστημών και επί... των αντικειμενικών δεδομένων; Άλλες πάλι φορές δεν είδαμε αυτό το «εργαλείο» του «μαρξισμού» να χρησιμοποιείται για να επιλύσει ζητήματα καθαρής γλωσσολογίας, θεωρίας του ασυνείδητου ακόμα και... σεξολογίας! Πέφτει λοιπόν επάνω μας βαρεία η υποψία για έλλειψη αντικειμενικότητας, για εκλεκτικισμό στην επιλογή και αξιολόγηση των στοιχείων, για κατευθυνόμενη σκέψη. Επιμένω τόσο πολύ σ' αυτά γιατί αφού αρκετά είπαμε περί ιστορικού εμπειρισμού του Μαντέλ, θα πρέπει τώρα να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε μέν' από τα δικά του λόγια γιατί εμμένει στα γεγονότα και τα δεδομένα:

«Ακριβώς επειδή ο Μαξισμός δεν αποτελεί «επιστήμη για την επιστήμη», ακριβώς επειδή είναι «στρατευμένος» με την υψηλότερη έννοια του όρου, δηλαδή επειδή θέτει στον εαυτό του το σκοπό όχι μόνο να ερμηνεύσει τον κόσμο αλλά και να τον αλλάξει προς όφελος της χειραφέτησης της εργατικής τάξης, ακριβώς γι' αυτό με κανένα τρόπο δεν ανέχεται την απομάκρυνση από την αυστηρότερη επιστημονική αντικειμενικότητα όσον αφορά την κοινωνική ανάλυση. Μονάχα μια επιστημονικά θεμελιωμένη θεωρία, ριζωμένη στην πραγματικότητα, μπορεί να αποτελεί αποτελεσματικό όπλο στη μάχη για έναν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η παραβίαση της επιστημονικής αντικειμενικότητας χάρι της «στράτευσης» σημαίνει να σπαταλάς τα όπλα σου πριν να αρχίσει η μάχη. Και χωρίς όπλα, καμμία μάχη δεν κερδήθηκε». [Μαντέλ, 1982, σ. 14, 15].

Οι τρεις αυτές πλευρές της εργατικής αυτοδιαχείρισης, της πολιτικής αυτοδιεύθυνσης και της δημιουργικής γνώσης συντονίζονται από τον απελευθερωτικό τους προσανατολισμό. Η πορεία της ανθρωπότητας από την υπαρκτή αλλοτρίωση στην άρση της που ενσαρκώνεται στο πραγματικό σοσιαλιστικό κίνημα έχει ως τελικό στόχο τον μετασχηματισμό της αλλοτριωμένης εργασίας σε ελεύθερη και πολύπλευρη δημιουργική δραστηριότητα.

Αυτή η γενική φιλοσοφία, εγγενώς απελευθερωτική και άρα μη-ηγεμονική, που ωστόσο μπορεί προς την ίδια κατεύθυνση να συντονίσει τον οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό μετασχηματισμό, ήταν η φιλοσοφία του Ερνέστ Μαντέλ. Αυτή καθορίζει και τα μαθήματα που κληροδότησε στους συντρόφους του, αλλά και στ' άλλα ρεύματα του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος που θα είχαν τη διάθεση να τα σκεφτούν και να τα χρησιμοποιήσουν: Προσοχή και μελέτη στην οικονομία γιατί αυτή είναι η υλική βάση στην οποία εγγράφεται η δράση μας. Προσοχή και εναντίωση σε κάθε υλική και κοινωνική ανισότητα γιατί εύκολα παγιώνεται και ευκολότερα αναπαράγεται. (Σ' αυτό το πλαίσιο, στα περί γραφειοκρατίας κείμενά του, έδειξε ότι ακόμα και η απελευθερωτική μάθηση του ιστορικού υλισμού μπορεί να γίνει πηγή ιδεολογικών προνομίων, του αυτοσυναισθήματος ανωτερότητας και υπεροχής που μπορεί ν' ανεβάσει τον σοσιαλιστή υπεράνω του κόσμου της εργασίας και να τον κάνει να χάσει το σοσιαλιστικό του εαυτό. Από κει μέχρι να μεταμορφωθεί αυτή η μάθηση σε απολογητική κάλυψη της γραφειοκρατίας δεν υπάρχει παρά ένα μικρό βήμα). Προσοχή τέλος στα δογματικά κολλήματα γιατί παρεμποδίζουν την έρευνα και τη γνώση.

Όλ' αυτά βέβαια κρίνονται στις πρακτικές δοκιμασίες. Η ιστορική αδυναμία παρέμβασης του τροτσκιστικού ρεύματος στα τεκταινόμενα του αιώνα αποτυπώθηκε κατ' εμέ σε μιαν τάση της σκέψης που προς το «δυνητισμό»: πως θα έπρεπε να ήταν τα πράγματα και δεν είναι, ποιες είναι οι δυνατότητες που παρέχει το ιστορικό πλαίσιο και παραμένουν αναξιοποίητες. Έπειτα αυτή η «δυνατότητα» προβάλλεται σαν μια εναλλακτική πρόταση.

Όσο για το σοσιαλισμό, σωστά ετόνισε ότι οι επαναστάσεις στην Κίνα, στο Βιετνάμ, και στην Κούβα έγιναν τελικά στο ίδιο διεθνές περιβάλλον που γέννησε και σταθεροποίησε έπειτα από διάφορες μεταπτώσεις την ρωσική γραφειοκρατία. Σε τελική λοιπόν ανάλυση, ο σοσιαλισμός δεν έχει δοκιμαστεί ακόμα και άρα η θεωρία του σοσιαλισμού χωρίς την πρακτική δοκιμασία δεν μπορεί να πει την τελευταία της λέξη.

Σε μια διάλεξη του ο Μαντέλ είπε ότι το δίλημμα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» τείνει σήμερα να γίνει: Σοσιαλισμός ή θάνατος (αυτοκαταστροφή της ανθρωπότητας). Μα η μοίρα του ανθρώπου είναι δοσμένη: έρχεται ο θάνατος και αναιρεί τα διλήμματα για τους θνήσκοντες, και αυτή τη φορά δεν έχεις ούτε το ένα, ούτε το άλλο, ούτε το Σοσιαλισμό ούτε τη ζωή. Πέθανε χωρίς να δει αυτό που τόσο περίμενε: την επανάσταση στην Ανατολή, την αναγέννηση των εργατικών συμβουλίων.

Παραπομπές

Σημ. Αρχικά από τα βιβλία και τα άρθρα του Ε. Μαντέλ δεν φέρουν χρονολογία πρωτοτύπου. Η χρονολόγηση των βιβλίων που γίνεται εδώ οφείλεται στο βιβλιογραφικό άρθρο του Ζαμπιέρ (La Gauche, Σεπτ. 1995). Για μερικά άρθρα η χρονολογία (πριν ή μετά) εικάζεται από τη χρονολογία της μετάφρασης ή το περιεχόμενο του άρθρου. Ευχαριστώ τον Τ. Αναστασιάδη, το Β. Μηνιακάκη και τον Π. Τούμπανη — Βοβό στους οποίους οφείλω την πρόσβαση μου σε δυσεύρετα κείμενα.

Ερνέστ μαντέλ (Ερνέστ Ζερμαίν)

1962: «Μαρξιστική πραγματεία της οικονομίας», πραγματικός τίτλος: *Πραγματεία της μαρξιστικής οικονομίας*. Τόμοι I-IV, Αθήνα, Επιστημονικές Μελέτες.

1964: «Βασικές αρχές οικονομικής θεωρίας» Αθήνα, Στόχοι, 1972.

1964 Αύγ-Σεπτ.: «Το απόγειο του νεοκαπιταλισμού και το μέλλον του», Περιοδ. Νέοι Στόχοι, Νο 9, Απρίλης 1972, Αθήνα.

- 1965 Μάης: «Μια σοσιαλιστική στρατηγική για τη Δυτική Ευρώπη», Περιοδικό Νέοι Στόχοι, No 10, Ιούλης 1972, Αθήνα.
- 1967: «La formation de la pensée économique de Karl Marx», Paris, Maspero.
- 1968: «Για τη γραφειοκρατία», Αθήνα, Στόχοι.
- 1969: «The new vanguard» in Tarik Ali: «New Revolutionaries», London, Peter Owen Ltd.
- 1972: «Ο ύστερος καπιταλισμός», τόμοι Α, Β-Γ, Δ, Αθήνα, Gutenberg.
- 1972 Ιούνης: «The Soviet Economy Today. Toward Capitalism or Socialism», Περιοδ. «International Socialist Review», Ιούνης 1972.
- 1977 Σεπτ.: «Sur la nature de l'URRS», Συνέντευξη περιοδ. «Critique Communiste» No 18/19, Paris.
- 1978: «Η τελευταία οικονομική κρίση», πραγματικός τίτλος: «Η κρίση 1974-78», Αθήνα, Οδυσσέας.
- 1979: «Η επικαιρότητα του τροτσκισμού», Συνέντευξη περιοδ. «Μαρξιστικό Δελτίο» No 1, Γεν-Μάρτης 1979, Αθήνα.
- 1982 κι έπειτα: «Η υπεροχή του μαρξισμού», Αθήνα, Εκδ. Εργατική Πάλη.
- 1983: «Η μη ευθυγράμμιση και η μονόπλευρη δράση», περιοδ. «Μαρξιστικό Δελτίο, No 21, Γεν-Μάρτης 1984, Αθήνα.
- 1985: «Η επικαιρότητα του σοσιαλισμού» στο Νίκολιτς (επιμ.): «Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του 21ου αιώνα», Αθήνα, Κάλβος.
- 1985 Σεπτ.: «το δίλημμα του Γκορμπατσόφ», περιοδ. «Μαρξιστική Συσπείρωση», No 7, Νοέμβρ. 1985, Αθήνα.
- 1987 Φλεβ.: «Πού πάει ο γκορμπατσόφ», περιοδ. «Μαρξιστική Συσπείρωση», No 14, Μάρτης-Απριλίου 1987, Αθήνα.
- 1989 Οκτ.: «γκλάσνοστ και κρίση των κομμουνιστικών κομμάτων», περιοδ. Σπάρτακος, No 23, Νοέμ. 1989, Αθήνα.
- 1990: «Όταν καταρρέει ο σταλινισμός», περιοδ. Σπάρτακος, No 24, Μάρτης 1990, Αθήνα.
- 1992: «Trotsky as Alternative», London, Verso 1995.
- 1992 α.: «Εξουσία και Χρήμα», Αθήνα, Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη.
- 1992 Απρ. «Η αδυσώπητη πτώση του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ», περιοδ. Σπάρτακος, No 32, Γεν-Απρ. 1992, Αθήνα.
- Χωρίς ημερομηνία: «Εισαγωγή στο μαρξισμό», Αθήνα, Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη.
- Afanasyev - Galchinsky - Lantsov 1980: «The Dual Nature of Labour and the Political Economy of socialism: Methodological Aspect in «Karl Marx's Great Discovery», Moscow, Progress, 1986.
- Bettelheim Ch. 1971: «Μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία», Αθήνα, Μπάυρον.
- Boukharine N. 1929: «Révélation nouvelles sur l'économie soviétique ou comment on peut tuer le bloc ouvrier-paysan — A propos des principes économiques du trotskisme» στο «Oeuvres choisies», Moscou: Ed. de Progrès 1990.
- Cliff Tony 1991: «Trotsky» τόμ. III, London: Bookmarks.
- Joint Opposition 1927: «The Platform of the Joint Opposition», London, New Park Publications.
- Fine B. - Harris L. 1979: «Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο» Gutenberg.
- Haraszi M. 1975: «A Worker in a Worker's State», London, Penguin, 1977.
- International Viewpoint Σεπτ. 1995 No 269, Αφιέρωμα στον Μαντέλ.
- La Gauche Σεπτ. 1995: No 15-16, Αφιέρωμα στον Μαντέλ.
- Mattick P. 1969: «A propos du "Traité de l'économie marxiste" de Mandel» στο «La contre-révolution bureaucratique», Paris, U.G.E., 1973.
- Οικονόμου Γ. 1994 «Πολιτικές και οικονομικές ιδέες στην εποχή της περεστρόικα, περιοδ. Ουτοπία, No 13.
- Πουλαντζάς 1974 «Κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», Αθήνα: Θεμέλιο.
- Preobrazhensky E. 1922: «From N.E.P. to Socialism», London, New Park Publications, 1962.
- «Σπάρτακος», περιοδ. 1995, No 43, Αφιέρωμα στον Μαντέλ.
- Τέταρτη Διεθνής: «Σοσιαλιστική δημοκρατία και δικτατορία του προλεταριάτου», Αθήνα, Πρωτοποριακή βιβλιοθήκη.
- Trotsky L. 1923: «New Course», London, New Park Publications.
- 1938: «The Transitional Program for Socialist Revolution, New York: Pathfinder Press.